

კაზრეთის ორთვალა მღვიმის არქეოლოგიური ძეგლი

ბერიკაშვილი დავით,
საქართველოს უნივერსიტეტი
davidberikashvili8@gmail.com

პრეამბულა

კაზრეთის ორთვალა მღვიმე ბოლნისის მუნიციპალიტეტში, ისტორიულ ქვემო ქართლში (სამხრეთ საქართველო) მდებარეობს. იგი ბაზალტოვან მასივში გამომუშავებულ მღვიმურ კომპლექსს წარმოადგენს, სადაც არქეოლოგიურმა გათხრებმა სხვადასხვა პერიოდის კულტურული ფენები და არქეოლოგიური მასალები დაადასტურა.

2018-2023 წლებში წარმოებული არქეოლოგიური კამპანიების შემდეგ, დღეს უკვე შესაძლებელია ძეგლის სტრატეგრაფიასა და ქრონოლოგიაზე გარკვეული წარმოდგენის შექმნა. ასევე, იმ კულტურათა იდენტიფიცირება, რომლებიც ძეგლზე არქეოლოგიური ფენების, ნაგებობათა ნაშთებისა თუ ცალკეული არტეფაქტების სახითაა გამოვლენილი.

ამავე დროს, ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების შეჯერების საფუძველზე, შესაძლებელია ძეგლის შესახებ გარკვეული დასკვნების გაკეთება, რაც შემდგომში შეიძლება ჩამოყალიბდეს:

ორთვალა მღვიმის თავდაპირველი ათვისება შუა პალეოლითში (Middle Paleolithic), ადრეული ჰომო საპიენსის მიერ მომხდარა, ამაზე აქ მუსტიერული წვეტანების (Mousterian pointer) აღმოჩენა მიუთითებს. ამ ტიპის წვეტანების თარიღი და ზოგადად, კავკასიაში მუსტიერული კულტურა 100 000 წ-დან 40 000 წ-მდე შუალედით არის განსაზღვრული, შესაბამისად, ორთვალას მასალებიც ამავე პერიოდს უნდა განეკუთვნებოდეს. მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდის უძრავი ფენები ძეგლზე ჯერჯერობით არ ჩანს, მათი აქ აღმოჩენის პერსპექტივა საკმაოდ რეალისტურია.

მეზოლითური (Mesolithic) კულტურა მომდევნოა, რომლის არსებობაც ორთვალაში ობსიდიანისა და კაჟის ნამზადი იარაღით დასტურდება. აქ აღმოჩენილი საფხეკები (scrapers), თავგადატეხილი საჭრისები (burins), წვეტანები (perforator tools) და მიკროლითები (microlith) საქართველოს სხვა მეზოლითური ძეგლების მასალების მსგავსია, რომელთა თარიღიც 12 000-9 000 წწ. ფარგლებშია მოქცეული. ამკარაა რომ ორთვალა მღვიმის წინ, ტერასაზე, შუა საუკუნეების მძლავრი ფენების ქვეშ, მეზოლითური ეპოქის ფენა უნდა იყოს განფენილი.

მოგვიანო პერიოდს განეკუთვნება ობსიდიანისა და ქვის ის იარაღი, რომელიც ახლოს დგას მეზოლითურ მასალებთან, თუმცა, უფრო პროგრესული ნიშნებით ხასიათდება. მიგვაჩნია, რომ ეს მასალები მეზოლითზე მოგვიანოა და ნეოლითურ (Neolithic) კულტურას განეკუთვნება. მასალების ამ ჯგუფში ერთიანდება ობსიდიანისა

და კაჟის ლამელები (lamela), საჭრისები (burin), სახვრეტები (perforator tools), ხელსაფქვაკი ქვები (hand mill stone) და ასევე, ხელით ნაძერწი, უხეში კერამიკა, რომლებსაც მარტივი, ცილინდრული ფორმები ახასიათებთ.

ადრესამიწადმოქმედო (Early Agriculture) კულტურისათვისაა დამახასიათებელი ასევე მარტივი, სადა ფორმის, უხეშად ნაძერწი თიხის ჭურჭლის ის ფრაგმენტები, რომელიც ორთვალა მღვიმის წინ, მდინარისკენ ჩამავალ ფერდობზე აღმოჩნდა. ეს ფრაგმენტები, უხეშად, ხელით დაძერწილი რელიეფური ზოლებითა და კოპებიტაა შემკული და არუხლოს (Arukhlo), ხრამის დიდი გორის (Khramis Didi Gora), შულავერისა და შომუთეფეს ნამოსახლარებზე (Shoulaver-Shomutepe Settlement) აღმოჩენილი მასალების ანალოგიურია, მათი თარიღი ძვ.წ. VI-V ათასწლეულებით განისაზღვრება. მიუხედავად იმისა, რომ ორთვალაში ადრესამიწადმოქმედო ეპოქის უძრავი ფენები ჯერჯერობით არ დადასტურებულა, ვფიქრობთ, მღვიმის წინ, ფერდობზე აღმოჩენილი არქაული მასალები ტერასიდანაა გადმორეცხილი, სადაც ამ პერიოდის სადგომი უნდა არსებებდეს.

ძველზე მომდევნო ეტაპი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის (Late Bronze – Early Iron Age) ხანას განეკუთვნება. ეს პერიოდი წარმოდგენილია მოშავო-მონაცრისფროდ ან ღია მოყავისფროდ გაპრიალებული ზედაპირის მქონე ჭურჭლის ნატეხებითა და მრგვალი განივკვეთის მქონე ყურებით. ვერტიკალურად და ჰორიზონტალურად ნაპრიალები ხაზებით, ასევე ისეთი ფორმებით, როგორც დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კერამიკისათვის, ეს მასალები, ანალოგებს პოულობენ ხოვლეს ნამოსახლრის, დოდლაურის სამაროვნის, მადნისჭალის სამაროვნის და სხვ. ძეგლების მასალებთან. პარალელური მასალების მიხედვით, მათი თარიღი ძვ.წ. XII-VIII სს-ით განისაზღვრება.

ანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი მასალები ორთვალაში უკანასკნელ ხანებამდე აღმოჩენილი არ ყოფილა. თუმცა, 2023 წლის საველე სამუშაოების დროს, ფერდობზე გაჭრილ სადაზვერვო თხრილში აღმოჩნდა ძვ.წ. VI-V საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი, ჯავშნის ე.წ. „ფირფიტა“ (Lorica Squamata) და მის სიახლოვეს, იმავე ფენაში მდებარე ბრინჯაოს სამფრთიანი ისრისპირი. ჯავშნის აღნიშნული ფირფიტა და ასევე, ისრისპირი ახლოს დგას და ემსგავსება ანტიკური ეპოქის ისეთი ძეგლების მასალებს, როგორცაა, მცხეთა, ვანი, საირხე და სხვ. მიგვაჩნია, რომ მომავალშიც, ორთვალა მღვიმესთან ამავე პერიოდის სხვა ნივთების, ან სულაც კულტურული ფენის გამოვლენა სავსებით მოსალოდნელია.

ადრეული შუა საუკუნეები კაზრეთის ორთვალაში კარგადაა წარმოდგენილი. ამ პერიოდს, უპირველეს ყოვლისა, ჩრდილოეთის მღვიმეში გამოვლენილი, ეკლესიის კარის დიობის მარჯვნივ მდებარე, რელიეფური ჯვრითა და ძველი ქართული (ასომთავრული) წარწერით გამშვენებული კუბისებური ფორმის ქვის ბაზისი განეკუთვნება, რომელზეც სტელა უნდა ყოფილიყო აღმართული. ეს ბაზისი ამავე რეგიონში მდებარე V-VI სს-ის ძეგლებთან იჩენს დიდ მსგავსებას. რაც შეეხება, სტელას იგი გათხრების შედეგად არ აღმოჩენილა, მაგრამ მისი დეტალები და რელიეფური შემკულობის ფრაგმენტები მთელს მიმდებარე ტერიტორიაზე იყო გაფანტული.

რაც შეეხება კომპლექსის ჩრდილოეთ მღვიმეში აღმოჩენილ ეკლესიას, როგორც ამაზე სტრატოგრაფიული მონაცემები და საერთო ვითარებაზე დაკვირვება მიუთითებს, იგი ასევე ადრეულ შუა საუკუნეებში, კერძოდ, V-VI სს-ში უნდა იყოს აგებული. თუმცა, აგებიდან მალევე, სავარაუდოდ, VII-IX სს-ში ეს ეკლესია განადგურებულია და გადამწვარა (შესაძლოა არაბთა შემოსევების შედეგად). ამავე დროს უნდა იყოს განადგურებული ეკლესიის კართან აღმართული ის სტელაც, რომელიც ზემოთ იყო აღნიშნული.

განვითარებული შუა საუკუნეები კაზრეთის ორთვალა მღვიმეში მდებარე ადრე-ქრისტიანული ხანის სამონასტრო კომპლექსის აღორძინების პერიოდია. ამ დროს ეკლესია განუახლებიათ, აღუდგენიათ და მის ინტერიერში იატაკი წითელი ტუფის ფილებით მოუგიათ. ამავე პერიოდში მნიშვნელოვანი აქტიურობა შეინიშნება ეკლესიის გარეთაც, მის წინამდებარე ტერასაზე და სამხრეთის მღვიმის შესასვლელთან, სადაც სამეურნეო ნაგებობები და მცირე მარანი გაუმართავთ. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში აქ აქტიური სამონასტრო ცხოვრება მიმდინარეობდა.

განახლებული ეკლესიისა და მონასტრის ფუნქციონირების რადიოკარბონული თარიღი 1026-1160 წწ-ია, რაც კარგად შეესაბამება ტერასაზე განფენილი მესამე კულტურული ფენის გათხრების დროს აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების თარიღს. განვითარებული შუა საუკუნეების სამონასტრო კომპლექსის განადგურება, სავარაუდოდ, XIII ს-ში ჯალალ-ედ-დინის ან შესაძლოა, მონღოლების აღმოსავლეთ საქართველოში ლაშქრობებთან იყოს დაკავშირებული.

და ბოლოს ძეგლის ყველაზე ბოლო, შესაძლებელია ითქვას, ფინალური ფაზა გვიანი შუა საუკუნეებითაა წარმოდგენილი. ამ პერიოდის ფენას გადაფარული აქვს განვითარებული შუა საუკუნეების ადგენილი ეკლესიის თითქმის მთელი პერიმეტრი და მღვიმეების წინამდებარე ტერასა. ამ ფენაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალები აღმოსავლეთ საქართველოს XVII-XVIII სს-ის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი თიხის ნატეხებითა და დიდი ოდენობის ზოოარქეოლოგიური მონაპოვრითაა წარმოდგენილი.

ძეგლის ადმოქენის ისტორია და გეოგრაფია

წინამდებარე სტატიის სათაურად „კაზრეთის ორთვალა მღვიმის არქეოლოგიური ძეგლი“, იმის გათვალისწინებით შევარჩიეთ, რომ საქართველოში მის გარდა, კიდევ რამდენიმე „ორთვალა“ მდებარეობს (ორთვალა კლდე სოფ. გოდოგანთან; ორთვალა კლდე სოფ. დიდ რგანთან; ორთვალა ეხი, სოფ. ცუცხვათთან). თუმცა, მათგან განსხვავებით, კაზრეთის ორთვალაში მუსტიერული იარაღების გარდა, სხვადასხვა ისტორიული თუ წინარეისტორიული პერიოდის ნაკეთობებმა და ფენებმა იჩინა თავი. შესაბამისად, სტრატეგრაფიული მონაცემებისა და ვრცელი ქრონოლოგიური დიაპაზონის გათვალისწინებით კაზრეთის ორთვალა განსაკუთრებულ ძეგლად უნდა ჩაითვალოს და წინამდებარე სტატიაც, სწორედ მისი გათხრების შედეგად მიღებული ინფორმაციის სამეცნიერო მიმოქცევაში შეტანას ისახავს მიზნად.

სურ. 1. კაზრეთის ორთვალა მღვიმის მდებარეობა ისტორიულ ქვემო ქართლში.

ყველაფერი 1957 წლის აღმოჩენით დაიწყო, როდესაც ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი ნ. ბერძენიშვილი) დაბა კაზრეთის სიახლოვეს (ბოლნისის მუნიციპალიტეტი, ისტორიული ქვემო ქართლი), მდ. მამავერას ხეობაში მიაკვლია მღვიმურ კომპლექსს და აქ მცირე მასშტაბის საცდელი თხრილი (პარამეტრები 2x1 მ.) გაავლო*.

მღვიმე გამომუშავებულია ანდეზიტ-ბაზალტებისა და ვულკანური ტუფების ჩაჭრის შედეგად წარმოქმნილ ვიწრო, კანიონისებურ ხეობაში, რომელიც დაბა კაზრეთთან თანდათან ფართოვდება და სამ, სხვადასხვა დონეზე განლაგებულ, მდინარეულ ტერასას აყალიბებს**. აქედან პირველი ტერასა მდ. მამავერას დონიდან 5-10 მეტრზე, მეორე - 10-20 მეტრზე, მესამე კი 25-35 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს. ამ უკანასკნელის ზემოთ კი, 40-50 მეტრის სიმაღლეზე ვრცელდება ვულკანური პლატო, სადაც დაბა კაზრეთია გაშენებული.

ორთვალა მღვიმე მესამე ტერასაზე, კანიონისებურ ანდეზიტის ქარაფოვან კედელში, მდინარის დონიდან 35-40 მეტრის სიმაღლეზე მდებარეობს და მისი ორივე „თვალი“ ბუნებრივი კლდით მეტნაკლებადაა შემოზღუდული. ასეთი მდებარეობის გამო მათ სიღრმეში მზის სხივები ნაკლებად აღწევს, რის გამოც ისინი ტენიანობით ხასიათდებიან. შედარებით უფრო მშრალია და, შესაბამისად, უკეთესი საყოფაცხოვრებო პირობებით გამოირჩევა ჩრდილოეთის მღვიმე, რომლის ფასადური მხარე ნიჟარისებური ფორმისაა, იგი სიგანით 14-15 მ-ს, სიმაღლით 3,5-4.0 მ-ს, სიღრმით კი 10-11 მ-ს აღწევს. მასში მზის სხივები მხოლოდ დილით (გაზაფხულზე და ზაფხულში) და გვიან საღამოთი (შემოდგომაზე) აღწევს, მაგრამ ჰაერის კარგი ცირკულაციის გამო მაინც შედარებით მშრალი რჩება, რასაც ამკარად მოისაკლისებს მეორე მღვიმე.

ეს უკანასკნელი პირველის სამხრეთით მდებარეობს. უფრო სწორედ, სამხრეთიდან ებჯინება პირველს, ხოლო მათ შორის არსებულ გამთიშველ მიჯნას 3-4 მ სიგანის, ბუნებრივი (ბაზალტური) კლდის მასივი წარმოადგენს. მისი ღერძული ხაზი სამხრეთიდან ჩრდილოეთით არის დამხრობილი. ეხის შესასვლელის სიგანე 7-8 მეტრია, სიმაღლე 3 მ, ხოლო ხილული სიღრმე კი 13-15 მ-ს აღწევს. მღვიმის თალი და კედლები ინტენსიურად არის დანაპრალეებული, საიდანაც აქტიურად ჟონავს ნიადაგური წყლები. წყლის ზემოქმედების შედეგად მღვიმის ქერი და კედლები იმდენად გადალესილია, რომ, ამ მხრივ იგი ცარცული აღნაგობის, კირქვულ ქანებში კასტრული პროცესების შედეგად განვითარებულ მღვიმეებს ემსგავსება***. მიუხედავად

*1957 წლის სადაზვერვო-საძიებო სამუშაოების აღწერილობა დეტალურად არის მოცემული არქეოლოგ გურამ გრიგოლიას საველე დღიურში, რომელიც, აწ განსვენებულმა მეცნიერმა, დიდსულოვნად გადმოგვცა 2018 წელს, როდესაც „ორთვალა მღვიმის“ კვლევის ახალი ეტაპი დაიწყო. 2019 წლიდან დღემდე კაზრეთის ორთვალა მღვიმის შემსწავლელ ექსპედიციას წინამდებარე სტატიის ავტორი ხელმძღვანელობს.

** აღნიშნული ანდეზიტ-ბაზალტები, ვულკანური ტუფები და შესაბამისად მდინარეული ტერასებიც, დმანისის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე შესწავლილი ფაქტების საფუძველზე 2.0 – 1.8 მილიონი წლის წინანდელი პერიოდით თარიღდება.

*** ჩვენ შევეცადეთ უკეთ გავრკვეულიყავით კაზრეთის ორთვალას მორფოლოგიაში და დაკვირვების შედეგად მივედით იმ დასკვნამდე, რომ სამხრეთის მღვიმე ე.წ. პიროდაქტს (Pyroduct) „ლაჟურ გვირაბს“ წარმოადგენს. რასაც ვერ ვიტყვით ჩრდილოეთის მღვიმეზე, რომელიც ლაჟური „ბუშტის“

იმისა, რომ დღეისათვის მღვიმე სველი და ადამიანის საცხოვრებლად ნაკლებად სახარბიელოა, მაინც შესაძლებელია იმის წარმოდგენა, თუ როგორი შეიძლება ყოფილიყო ის პრეისტორიულ ხანაში, როდესაც ადრეული ჰომო საპიენსი პირველად დასახლდა და თავისი საქმიანობის კვალი დატოვა.

უნდა ითქვას ისიც, რომ კაზრეთის ორთავალა არც ისტორიულ პერიოდში დარჩენილა ყურადღების მიღმა, რაზეც აქ, ბოლო ხანებში ჩატარებული გათხრების შედეგად გამოვლენილი სხვადასხვა პერიოდის არტეფაქტები და ხუროთმოძღვრული ძეგლები მეტყველებენ. სწორედ ისტორიულ ეპოქაში, კერძოდ კი შუა საუკუნეებში წარმოადგენდა კაზრეთის ორთავალა იმ განსაკუთრებულ ადგილს, სადაც მცირე, მაგრამ მნიშვნელოვანი სამონასტრო კომპლექსი ფუნქციონირებდა.

ძეგლის შესწავლის ახალი ეტაპი, მიზანი და მეთოდოლოგია

2018 წელს კაზრეთის ორთავალა მღვიმის კვლევის ახალი ეტაპი დაიწყო. ამჯერად მიზანს 1957 წელს გავლებული სადაზვერვო თხრილის გაფართოება და დაღრმავება წარმოადგენდა, რათა გარკვეულიყო ჩრდილოეთის მღვიმეში მდებარე კედლის ნაშთების რაობა და ასევე, მღვიმის წინამდებარე ტერასაზე კულტურული ფენების გავრცელების არეალი. ცხადია, მნიშვნელოვანი იყო იმის დადგენაც, ვრცელდებოდა თუ არა არქეოლოგიური კონტექსტები და ფენები სამხრეთის მღვიმეში*.

გამომდინარე იქიდან, რომ კაზრეთის ორთავალა რთული რელიეფითა და სტრატოგრაფიით ხასიათდება, მნიშვნელოვანი იყო თავიდანვე სწორედ შეგვერჩია ის მეთოდოლოგია, რაც ახლად გამოვლენილი არქეოლოგიური რეალიებისა და ასევე, ცალკეული ობიექტების ადგილმდებარეობის ზუსტად განსაზღვრის საშუალებას მოგვცემდა. ამ მიზნით კომპლექსში შემავალი ორივე მღვიმის ინტერიერი, ისევე როგორც, მღვიმეების წინამდებარე ტერასა, მთლიანად დაიფარა არქეოლოგიური ბადით, რომელიც დაგეგმარდა დასავლეთ-აღმოსავლეთის ღერძზე და დაყოფილ იქნა 1×1 მ ზომის კვადრატებად.

ჩაჭრის შედეგად გახსნილი „ქვაბია“. სამხრეთის მღვიმე კი აშკარად გვირაბია, ამაზე მიუთითებს მისი კონფიგურაცია, დახრილობა, კედლებზე არსებული ნაკარები და ყოველივე ის, რაც ლავური მასის ნელ-ნელა გაცივებასთან და ამ პროცესის პარალელურად „გვირაბის“ ფორმირებასთან არის დაკავშირებული. „ლავური გვირაბების“ შესახებ დეტალურად იხილეთ: Stephan Kempe „PRINCIPLES OF PYRODUCT (LAVA TUNNEL) FORMATION“ Institute of Applied Geosciences, University of Technology Darmstadt, Schnittspahnstr. 9, D-64287. Darmstadt, Germany. ICS Proceedings. 2009.

* საჯარო რეესტრის მონაცემების მიხედვით, კაზრეთის „ორთავალა მღვიმის“ არქეოლოგიური ძეგლის გარკვეული ნაწილი მოქცეულია მოქალაქე მევლუდ ბასილაშვილის სახელზე რეგისტრირებულ მიწის ნაკვეთზე. უნდა ითქვას, რომ მ. ბასილაშვილმა გამოიჩინა მაღალი მოქალაქეობრივი შეგნება, პასუხისმგებლობა და დიდად შეუწყო ხელი „ორთავალა მღვიმის“ შემსწავლელ არქეოლოგიურ ექსპედიციას სავლეთ-აღმოსავლეთის წარმოების დროს. მისი ეს საქციელი დასაფასებელია და მას მაღლობას მოვასხენებთ.

გათხრითი სამუშაოები წარიმართა 5, 10 და 20 სმ სისქის ფენების მოხსნით, რასაც შესაბამისი დოკუმენტაციის წარმოება მოჰყვებოდა*. სავლე დოკუმენტაციის საწარმოებლად ვიყენებდით ცალკეული კონტექტების აღწერის ფურცლებს, სამარხეული კოტეჟსტის, ნიადაგის, არქეობოტანიკური და პალინოლოგიური სინჯების აღწერის ფურცლებსა და ამავდროულად, ყოველი ახლად გამოვლენილი, მნიშვნელოვანი რეალიები ძეგლის გენერალურ გეგმაზე აღინიშნებოდა**.

სურ. 2 „ორთვალა მღვიმე“ მდ. მაშავერას ხეობაში. პლატოზე განლაგებულია დაბა კაზრეთი (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

არქეოლოგიური მონაპოვრის, არქიტექტურული დეტალების, ზოოარქეოლოგიური მასალებისა და აგრეთვე, ბიოარქეოლოგიური ნაშთების გათხრა-ფიქსაცია წინასწარ შემუშავებული მეთოდით განვახორციელეთ. ეს გულისხმობდა მათ სათანადო ხელსაწყოებით პრეპარაციას, გრაფიკულ ფიქსაციასა და ყოველივე მათგანისთვის ინდივიდუალური სავლე ეტიკეტის შედგენას. კერამიკულ მასალას, ქვისგან, ობსიდიანისგან, კაჟისა და ლითონისგან დამზადებულ ნივთებს პირველადი კონსერვაცია არქეოლოგიურ ბაზაზე უტარდებოდა, ხოლო ზოოარქეოლოგიური და ბიოარქეოლოგიური ნაშთები მზადდებოდა შესაბამისი კომპლექსური კვლევებისათვის***.

*საპრეპარაციო შრის სისქე განისაზღვრებოდა კონკრეტული ფენის სიმძლავრისა და მასში არსებული არტეფაქტების ინტენსივობის მიხედვით.

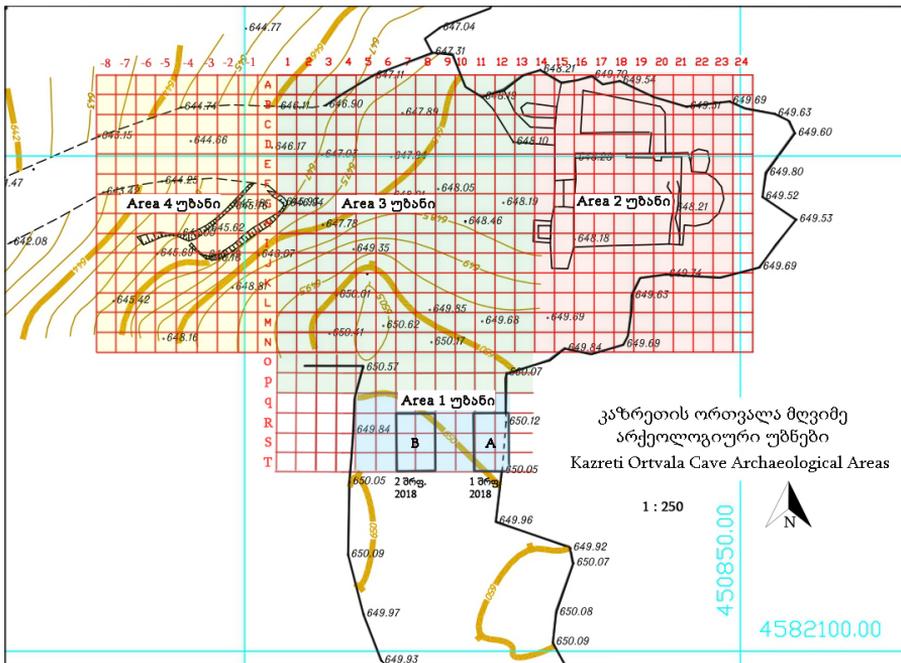
**2018-2023 წწ-ის სავლე დოკუმენტაცია დაცულია საქართველოს უნივერსიტეტის არქეოლოგიის, ანთროპოლოგიისა და ხელოვნებათმცოდნეობის დეპარტამენტში. ასევე, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოში.

*** კაზრეთის ორთვალა მღვიმის გათხრების დროს მოპოვებული მასალები დაცულია საქართველოს უნივერსიტეტის არქეოლოგიური მუზეუმის ფონდებში.

მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი იყო აგრეთვე გეოდეზიური, ფოტოგრამეტრიული, ტოპოგრაფიული და აეროფოტოგადაღებითი სამუშაოები, რაც, დამატებით, მნიშვნელოვანი ინფორმაციის წყარო გახდა. სხვადასხვა არქეოლოგიური კონტექსტების რადიოკარბონული თარიღების მისაღებად აღებულ იქნა ნახშირისა და ზოოარქეოლოგიური მასალის სინჯები და ნიმუშები.* ფარდობითი თარიღების მისაღებად გამოყენებული იქნა არქეოლოგიური მასალის ანალიზისა და სტატისტიკის მეთოდები, ასევე სტრატოგრაფიული დათარიღების მეთოდი.

2019-2023 წლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგები

2019-2023 წლების არქეოლოგიური სამუშაოები მთლიანად დაიგეგმა იმ მონაცემების საფუძველზე, რომელიც 1957 და 2018 წლების სადაზვერვო სამუშაოების შედეგად ჩვენს ხელთ აღმოჩნდა. გადაწყდა, რომ გათხრები ჩაგვეტარებინა ორთვალა მღვიმის ოთხ სხვადასხვა უბანზე, რომელთაგან პირველი სამხრეთის მღვიმის შესასვლელთან, უშუალოდ „მღვიმის წარბის“ ქვეშ მდებარეობდა, მეორე უბანი მთლიანად მოიცავდა ჩრდილოეთის მღვიმის ინტერიერს, მესამე - მღვიმეების წინამდებარე ტერასას, მეოთხე კი ამავე ტერასიდან, მდინარის ქალისკენ დაქანებულ ვერდს წარმოადგენდა.

სურ. 3 „ორთვალა მღვიმე“ - გეგმა და არქეოლოგიური უბნები.

* კაზრეთის ორთვალა მღვიმის გათხრების დროს აღებული სინჯების დათარიღება მოხდა არიზონას უნივერსიტეტის (აშშ) AMS (Accelerator Mass Spectrometry Lab) ლაბორატორიაში.

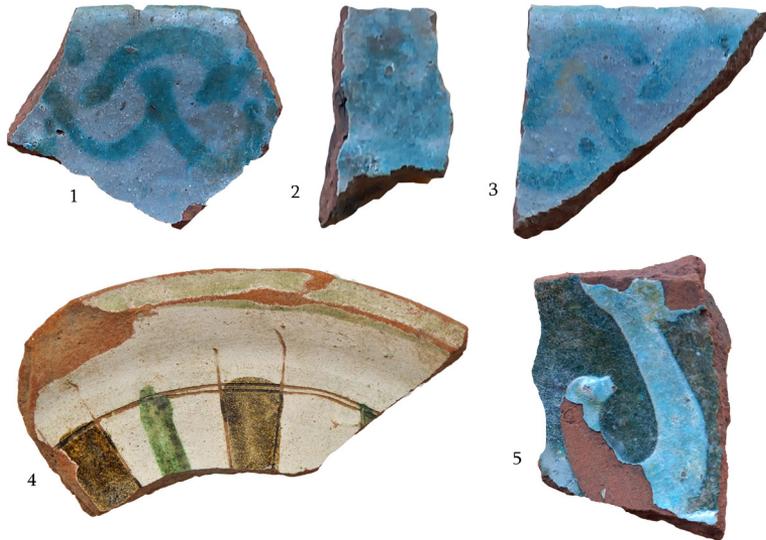
საბოლოო ჯამში, ოთხივე უბანზე შესრულებულმა გათხრებმა მნიშვნელოვანი შედეგები მოგვცა, რამაც შეიძლება ითქვას, შეავსო ერთმანეთი და ძეგლის სტრატოგრაფიის, პერიოდიზაციისა და ქრონოლოგიის შესახებ მკაფიო და ნათელი წარმოდგენა შეგვიქმნა.

გათხრები პირველ უბანზე (სამხრეთის მღვიმის შესასვლელთან) არ ატარებდა მამულებს ხასიათს და ერთმანეთის გვერდით განლაგებული, ორი, A და B თხრილით შემოიფარგლებოდა (თხრილების პარამეტრები- 3x2 მ). სტრატოგრაფიული თვალსაზრისით ორივე თხრილში ერთმანეთის მსგავსი სურათი დაფიქსირდა. კერძოდ, მიწის ზედაპირი, რომელიც მღვიმური ნალექებით შემდგარ ფენას წარმოადგენდა, უხვად შეიცავდა თანამედროვე პერიოდის საყოფაცხოვრებო ნარჩენებსა და ნაგავს (მინის ბოთლის ნამსხვრევები, პლასტმასის ნარჩენები, რეზინის ნაშთები და სხვ.). ყოველივე ეს, აქ, ზემოთ, პლატოზე მდებარე სამეურნეო-საცხოვრებელი ნაგებობების დასუფთავების შედეგად იყო მოხვედრილი. თანამედროვე ნარჩენების შემცველი ფენის სისქე 25-30 სმ-ს აღწევდა. მას მოსდევდა მოყავისფრო შეფერილობის მქონე თიხნარი ფენა, რომელშიც მცირე ოდენობით, მაგრამ მაინც, გამოჩნდა მე-18-19 საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ფრაგმენტები*. ეს ფაქტი, ამ პერიოდში, მღვიმეების პერიოდულ ოკუპაციაზე მიუთითებს.

მეორე კულტურული ფენის სიმძლავრე 0.90 - 1.20 მ-ს შორის მერყეობდა და გეომორფოლოგიური თვალსაზრისით, დამწვარ-დანახშირებული, თხელი, 5-10 სმ. სისქის თიხნარი შრეებისა და ძლიერი ცეცხლის ზემოქმედების შედეგად გადამწვარი, ორგანული ნივთიერებისგან განთავისუფლებული მოთეთრო-მოყვითალო ჰორიზონტების შეწყვილების შედეგად წარმოქმნილ ფენას წარმოადგენდა.

მიუხედავად ასეთი შედგენილობისა, არქეოლოგიური მასალა, რომელიც ამ ფენიდან მომდინარეობდა მთლიანად ერთ არქეოლოგიურ კონტექსტს მიეკუთვნებოდა და განვითარებული შუა საუკუნეების ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ექცეოდა. ამ ფენიდან მომდინარე მასალები ფრაგმენტულად იყო წარმოდგენილი, თუმცა, მაინც განირჩეოდა ისეთი სახასიათო ნიშნულები, როგორიცაა თეთრ ანგობზე მრავალფრად მოხატული და მოჭიქული ჯამის ნატეხები, ცისფრად მოჭიქული, ტალღისებურ-ორნამენტური ჯამის ფრაგმენტები და სხვ.

* ეს ფენა განვსაზღვრეთ როგორც პირველი კულტურული ფენა. მისი მომდევნო, სტრატოგრაფიულად ქვემოთ მდებარე, განვითარებული შუა საუკუნეების მასალების შემცველი ფენა განისაზღვრა როგორც მეორე, ხოლო მომდევნო, კიდევ უფრო ქვემოთ მდებარე, ადრეული შუა საუკუნეების მასალისა და არქიტექტურული დეტალების შემცველი ფენა განისაზღვრა როგორც მესამე კულტურული ფენა.

სურ.4. გვიანი (1,2,3) და განვითარებული (4,5) შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტები კაზრეთის ორთვალას პირველი და მეორე ფენებიდან (დ-ბერიკაშვილის ფოტო).

მესამე კულტურული ფენა უშუალოდ მოსდევდა მეორეს და თხრილებში ყველაზე დრმად მდებარეობდა. იგი მთლიანად იყო განფენილი მღვიმის კლდოვან დედაქანზე და არქეოლოგიური მასალის შემცველობის თვალსაზრისით საკმაოდ ღარიბი იყო. აღსანიშნავია, რომ მესამე ფენის მცირერიცხოვან კერამიკულ მონაპოვარს შორის რამდენიმე ერთეული, ადრეული შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი, კარგად განლექილი, ნაპრიალუვი და ნარინჯისფერზედაპირიანი თიხის ნატეხი აღმოჩნდა. სწორედ აქვე, მესამე ფენაშივე გამოვლინდა წითელი და მწვანე (შაბიამნისფერი) ტუფის ქვისგან დამზადებული, ადრე ქრისტიანული ხანის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი არქიტექტურული დეტალებიც*.

ყველაზე მნიშვნელოვანი „სიგნალი“, რაც პირველი უბნის A და B თხრილებმა მოგვცა, მესამე ფენაში, უშუალოდ კლდოვანი დედაქანის სიახლოვეს, პრეისტორიული ხანის ქვის იარაღებისა და ობსიდიანის ნაკეთობების აღმოჩენა იყო. აღნიშნულმა მასალამ თავი მცირე ოდენობით, თუმცა, მაინც იჩინა და ობსიდიანის, კაჟისა და სხვა მაგარი ჯიშის (სერპანტინი, დიაბასი, არგილიტი და ა.შ) ქვის გრძელი, ორფერადა და სამფერადა, დანისებური ლამელებისა და დასრულებული სახის იარაღ-ანატაკეცების სახით წარმოგვიდგა. აქ გამოიყო ისეთი იარაღები, როგორცაა ობსიდიანის გვერდ-რეტუშირებული, ორფერადა, თავირიბ-გადამტვრეული, მარტივი კიდურა საქრისი, ობსიდიანის სამფერადა, ლამელას ბოლოზე ციცაბო რეტუშით გაფორმებული

* საგულდაგულოდ დამუშავებული, წითელი და მწვანე ტუფის ქვისგან დამზადებული არქიტექტურული დეტალების აღმოჩენამ თავიდანვე მიიქცია ჩვენი ყურადღება. ვივარუდეთ, რომ მღვიმეებში ან მღვიმეების წინამდებარე ტერასაზე უნდა არსებულიყო გარკვეული ნაგებობა, რომელთანაც იქნებოდა დაკავშირებული აღნიშნული დეტალები. მოგვიანებით, ჩრდილოეთის მღვიმის გათხრებმა ჩვენი ვარაუდი მთლიანად დაადასტურა, როდესაც აქ ადრეული შუა საუკუნეების ეკლესია გამოვლინდა.

ოვალურპირიანი საფხეკი და ერთი მიკროლითური იარაღი, რომელსაც ერთი სიგრძივი გვერდი რეტუშირებულ-დაბლაგვებული, მეორე სიგრძივი გვერდი კი ფხიანი ჰქონდა და ამ გვერდების შეხვედრის კუთხეში მახვილი წვერი იყო წარმოქმნილი. ეს იარაღი, შესაძლოა, ასიმეტრიული სამკუთხა იარაღი, გრავეტის ტიპის წვეტანა ან შედგენილი დანა-სახვრეტის ნაწილი ყოფილიყო, რომელსაც სამწუნაროდ ბოლო აკლდა.

სურ.5. პირველი უბნის A თხრილში აღმოჩენილი წითელი და მწვანე ტუფისგან დამზადებული არქიტექტურული დეტალები (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

სურ.6. სამხრეთის მღვიმის A და B თხრილები, სადაც ქვედა ფენაში, კლდოვანი დედაქანის სიახლოვეს პრეისტორიული ხანის ქვის იარაღები აღმოჩნდა (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

ასეთი მიკროლითური იარაღები მეზოლითური კულტურისათვისაა დამახასიათებელი და მღვიმეში მათი შემთხვევით აღმოჩენა გამორიცხულია. შესაბამისად, პირველი უბნის ორივე თხრილიდან მომდინარე პრეისტორიულმა მასალებმა გააჩინა განცდა, რომ მღვიმის თავდაპირველი ათვისება ჯერ კიდევ მეზოლითურ ეპოქაში უნდა მომხდარიყო და აღნიშნული მასალების სწორედ ამ ფაქტის დასტური უნდა ყოფილიყო. თუმცა, ჩვენ ყურადღების მიღმა არ ვტოვებდით არც იმ ფაქტს, რომ 1957 წლის სადაზვერვო სამუშაოების დროს, არქეოლოგ გ. გრიგოლიას ჩრდილოეთის მღვიმეში გაკეთებულ სადაზვერვო თხრილში მუსტიერული პერიოდის წვეტანა უპოვნია, რაც აქ მეზოლითზე გაცილებით ადრეული ეპოქის ადამიანების აქტიურობაზე მიუთითებდა. ეს ფაქტი მას შემდეგ უფრო განმტკიცდა, რაც 2018-2023 წწ-ის საველე სამუშაოების დროს კიდევ აღმოჩნდა მუსტიერული კულტურისათვის დამახასიათებელი ოთხი წვეტანა და ერთი გვერდითა სახოკი, რამაც ვარაუდი იმის შესახებ, რომ კაზრეთის ორთავალა მეზოლითზე გაცილებით უფრო ადრე, კერძოდ, შუა პალეოლითში უნდა ყოფილიყო ათვისებული, ფაქტობრივად დაადასტურა*.

სურ.7. ორფერდა, მარტივი კიდურა საჭრისი (1), ოვალურპირიანი საფხეკი (2), გრავეტის ტიპის წვეტანა (3), „ფრჩხილისებური“ საფხეკი (4), მუსტიერული წვეტანები (5,6) სამხრეთის მღვიმის ქვედა ფენიდან (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

მეორე არქეოლოგიური უბნის (ჩრდილოეთის მღვიმის ინტერიერი) კვლევებს ორი საველე სეზონი (2020-2021 წწ.) დაეთმო და გადამწყვეტი აღმოჩნდა ძეგლის ხასიათში გასარკვევად.

* მუსტიერული კულტურის უძრავ ფენას ჯერჯერობით ვერ მივაკვლიეთ, როგორც ჩანს ის განადგურებულია მომდევნო ეპოქების აქტიურობის შედეგად ან/და ძეგლის გარკვეულ, ჯერჯერობით გაუთხრელ მონაკვეთებშია დაყურსული. ამ უადრესი ფენების ძიება კვლავაც გრძელდება.

აქ ჯერ კიდევ გათხრების დაწყებამდე, იქ სადაც 1957 წელს სადაზვერვო შურფი გაუჭრიათ, მოჩანდა ანდეზიტ-ბაზალტის საშუალო და მოზრდილი ქვებით ნაგები, ერთი მეტრის სიგანის კედელი, რომელიც მიმართული იყო სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ და მღვიმის შესასვლელს მთლიანად ზღუდავდა. კედლის შუა ნაწილში, საგანგებოდ დატოვებული, 1.40 მ. სიგანის ღიობი კი იმაზე მიუთითებდა, რომ ნაგებობა, რომელსაც ეს კედელი ეკუთვნოდა მღვიმის ინტერიერში უნდა ყოფილიყო მოქცეული.

ვითარებაში გარკვევის მიზნით გათხრები აქაც 5 და 10 სმ სისქის შრეების პრეპარაციისა და მნიშვნელოვანი ობიექტების გენერალურ გეგმაზე ფიქსაციის მეთოდით წარიმართა. მალევე ცხადი გახდა, რომ სტრატოგრაფიული თვალსაზრისით აქაც ისეთივე ვითარება იყო, როგორც პირველ უბანზე - სამხრეთის მღვიმის შესასვლელთან - და რომ აქაც, ერთმანეთს გვიანი, განვითარებული და ადრეული შუა საუკუნეების ფენები ენაცვლებოდა.

სტრატოგრაფიულ სურათში გარკვევის პარალელურად, მეორე უბანზე მიმდინარე გათხრების მთავარ მიზანს, აქვე მდებარე უცნობი ნაგებობის რაობის, მისი თარიღისა და კულტურული კუთვნილების განსაზღვრა წარმოადგენდა, რის გამოც, გათხრებმა მთლიანად მოიცვა ეს არეალი.

გათხრების დაწყებიდან მალევე, მღვიმის ინტერიერში გამოვლინდა კიდევ ერთი, ამჯერად უკვე დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მიმართული კედელი (სისქე 70-80 სმ), რომელიც ასევე, ანდეზიტ-ბაზალტის თარაზულად განლაგებული ლოდების ორი მწკრივისაგან შედგებოდა და კირ-ღუღაბის ხსნარით იყო ნაგები.

ეს კედელი იწყებოდა ზემოთ აღნიშნული კაპიტალური კედლიდან და მიემართება აღმოსავლეთით 7 მ-ის სიგრძეზე, სადაც იგი ებჯინება 70-80 სმ სიგანის კორიდორისებურ ღიობს, რასაც ცენტრალური ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში არსებულ სენაკისებურ ნაგებობასთან დამაკავშირებელი კარის დანიშნულება უნდა შეესრულებინა. ღიობის შემდეგ, ცენტრალური კედელი აღმოსავლეთისაკენ ორი მეტრის სიგრძეზე კვლავ სწორხაზოვნად გრძელდებოდა, თუმცა, ამჯერად, იგი უკვე მხოლოდ ერთი რიგის ცალპირა, საშუალო ზომის ლოდების მწკრივით იყო მოწყობილი, რომლებიც თანდათან ნაგებობის ცენტრალური ნაწილისაკენ გადახრას იწყებდა და ერთმანეთის გვერდით განლაგებული შვიდი ლოდის საშუალებით ნახევარწრიულ რკალს ქმნიდა, ეს რკალი თავისი კონსტრუქციითა და მდებარეობით ეკლესიის აბსიდას ემსგავსებოდა.

მღვიმის ინტერიერში აბსიდისებური დეტალის აღმოჩენამ ფაქტობრივად დაადასტურა ჩვენი მოსაზრება იმის შესახებ, რომ აქ მცირე ზომის დარბაზული ტიპის ეკლესია უნდა არსებულიყო, რომელიც დროთა განმავლობაში მღვიმური ფენებითა და გარედან შემოტანილი ეოლური ნალექებით დაიფარა. ამ ფენების თანმიმდევრულმა გათხრებმა ძეგლის სტრატოგრაფიის შესახებ სრულყოფილი წარმოდგენა შეგვიქმნა, მათი აღების შემდეგ კი მთლიანად გამოიკვეთა ეკლესიის გეგმა, რომელიც დარბაზული ტიპის ნაგებობას წარმოადგენდა, ჩრდილოეთ ნაწილში მოწყობილი მცირე ზომის სენაკით.

სურ.8. ჩრდილოეთის მღვიმის ინტერიერში გამოვლენილი უცნობი ეკლესია (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

კაზრეთის ორთვალა მღვიმეში, ახალი, უცნობი ეკლესიის აღმოჩენა დიდი და მნიშვნელოვანი სიახლე იყო და შესაბამისად, ჩვენ წინაშე დადგა ამოცანა, რაც მისი ქრონოლოგიის, პერიოდიზაციისა და ფუნქციონირების საკითხების გარკვევას გულისხმობდა. ამავე დროს გასარკვევი იყო ისიც, თუ რა სიღრმეზე და როგორ იყო მოწყობილი ეკლესიის იატაკი, იყო თუ არა შემორჩენილი ამბიონი, საკურთხეველი და სხვ. ამ კითხვებზე პასუხის გასაცემად საჭირო იყო გათხრების გაგრძელება მღვიმის ინტერიერში, მთელს ფართობზე და ეკლესიის იატაკის დონემდე დასვლა.

მას შემდეგ, რაც მღვიმის ინტერიერში მთლიანად გაითხარა პირველი და მეორე კულტურული ფენა, რომლებიც გვიანი და განვითარებული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალას შეიცავდა, ცხადი გახდა, რომ ახლად გამოვლენილი ეკლესიის იატაკიც განვითარებულ შუა საუკუნეებში ყოფილა მოწყობილი. თუმცა, ის ფაქტი, რომ ეკლესიის აბსიდი ნალისებურთან მიახლოებული ფორმისა იყო, ტოვებდა იმ დაშვების შესაძლებლობას, რომ ეკლესია უფრო ადრეულ ხანებში, კერძოდ, ადრეულ შუა საუკუნეებში შეიძლება ყოფილიყო აგებული, ხოლო განვითარებულ შუა საუკუნეებში კი, მნიშვნელოვნად შეკეთებულ-განახლებული. ამაზევე მიუთითებდა, ეკლესიის ინტერიერსა და კარის ღიობის სიახლოვეს აღმოჩენილი არქიტექტურული დეტალებიც, რომლებიც ამკარად ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებისათვის დამახასიათებელ ელფერს ატარებდა.

მესამე ფენის პრეპარაციის დროს, ეკლესიის შიდა სივრცეში არქეოლოგიური მასალები მცირე რაოდენობითა და ფრაგმენტული სახით ჩნდებოდა. თუმცა, მათ შორის მაინც აღმოჩნდა აბსიდის წითლად მოლესილ იატაკზე, მის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე მომწვანო ტუფის ქვის ორი მილისებური, მხატვრულად გაფორმებული დეტალი, რომლებიც შესაძლებელია კანკელის, ან გარედან შემოტანილი სტელის ნაწილები ყოფილიყო.

სურ.9. ეკლესიის ამბიონზე გამოვლენილი კანკელის (?) ფრაგმენტები (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

ასევე, გარედან უნდა ყოფილიყო შემოტანილი მესამე ფენაში, ამბიონის მახლობლად, აღმოჩენილი გვერდაკეცილი კრამიტის ის ნატეხებიც, რომლებიც გამოქვაბულის დასავლეთიდან მზლუდავი კაპიტალური კედლიდან ღია სივრცეში გამავალი კლდოვანი კარნიზით დაუცველი მონაკვეთის გადასახურად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. ყოველ შემთხვევაში, კრამიტების გამოქვაბულში გამოყენების არავითარი აუცილებლობა არ არსებობდა.

უშუალოდ აბსიდი, განსაკუთრებით კი ამბიონი, საგანგებოდ იყო მოწყობილი და ცენტრალური ნაწილის იატაკის დონიდან ერთი საფეხურით ამაღლებული. ფრთხილი პრეპარაციის შედეგად დადგინდა, რომ ამბიონი მოლესილი იყო კირში საგანგებოდ შერეული წითელი ტუფის დაფხვნილი მასალით, რაც ძალზე შთამბეჭდავ ეფექტს ჰქმნიდა. მსგავსი, მოწითალო-მოვარდისფროდ იატაკების მოლესილობის შემთხვევები ცნობილია როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს

აღრე შუა საუკუნეების ხანის ძეგლებიდან და შესაბამისად, კაზრეთის ორთვალაში გამოვლენილი ეკლესიის ამბიონის წითლად მოლესვის ფაქტმა, ძეგლის თარიღის შესახებ გარკვეული მინიშნება მოგვცა*.

არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო ეკლესიის ცენტრალური ნაწილის პრეპარაცია, სადაც უძრავ მდგომარეობაში, კარგად გადარჩენილი, წითელი ტუფის ფილებით მოგებული იატაკი დაფიქსირდა. იატაკის მოსაწყობად, ფილები საგანგებოდ დაუმზადებიათ და ერთმანეთთან მიჯრით, მჭიდროდ დაულაგებიათ. როგორც უკვე აღინიშნა, მიუხედავად მცირეოდენი დეფორმაციისა და დაზიანებებისა იატაკი, საერთო ჯამში, კარგად იყო შემორჩენილი. განსაკუთრებით საყურადღებო იყო ის ფაქტი, რომ მესამე კულტურული ფენის ყველაზე ქვედა ჰორიზონტი (სისქე 5-10 სმ.), რომელიც უშუალოდ იყო განფენილი ტაძრის იატაკზე, ინტენსიურად გადამწვარ-დანახშირებულ შრე წარმოადგენდა. როგორც ჩანს, იგი ტაძრის გადაწვის შედეგად განადგურებული გადახურვის დამჭერი ხის კონსტრუქციების ნაშთი უნდა ყოფილიყო. უფრო მეტიც, ხანძრით განადგურებული და იატაკზე დაცემული ძელის ადგილზე დაფიქსირება მოხერხდა ტაძრის ცენტრალური ნაწილის იმ მონაკვეთში, სადაც იატაკიდან 25 სმ-ით ამღლებული საკურთხევლის საფეხური მდებარეობდა. საკურთხეველზე ასასვლელი საფეხურიც ისეთივე წითელი ტუფის ქვით იყო შედგენილი, როგორითაც ის ზეძირკველი („ჩამოსაჯდომი“), რომელიც ტაძრის ცენტრალურ ნაწილს მთელს პერიმეტრზე შემოუყვებოდა და მიუხედავად მცირეოდენი დაზიანებებისა, მაინც კარგად იყო შემორჩენილი.

სურ.10. წითელი ტუფის ფილებით მოგებული ეკლესიის იატაკი და მასზე განფენილი დანახშირებული შრე (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

* თარიღის შესახებ, დეტალურად, იხ. ქვემოთ.

ასეთივე გულმოდგინებით იყო მოწყობილი ეკლესიიდან გარეთ, დასავლეთით გამავალი კარის ღიობი და წირთხლი, რომლისთვისაც წითელი, 140 სმ სიგრძის პროფილირებული ქვა გამოუყენებიათ. ამ ქვას ერთ ბოლოში, საგანგებოდ ამოკვეთილი ღრმული ჰქონდა, რომელიც კარების ხის ბოძის ჩასადგმელად უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. დაკვირვების შედეგად ცხადი გახდა, რომ ეკლესიის კარები იღებოდა შიდა მხარეს, ეკლესიის ინტერიერისკენ, მარჯვნივ. კარი ცალფრთიანი და რკინის ლურსმნებით უნდა ყოფილიყო მოჭედილი. რამდენიმე ასეთი ლურსმანი ეკლესიის ინტერიერში და ასევე, გარეთ, კარის ღიობის სიახლოვეს აღმოჩნდა.

სურ.11. ფილებით მოგებული ეკლესიის იატაკი, წირთხლი და გარეთ გამავალი კარის ღიობი (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

ეკლესიის კარიდან გარეთ, დასავლეთით, მოწყობილი იყო ორსაფეხურიანი კიბე, რითაც მღვიმეების წინამდებარე ტერასაზე ჩასვლა იყო შესაძლებელი. კიბის საფეხურებად პროფილირებული, წაგრძელებული ფორმის, ქვის სვეტის ნაწილები გამოუყენებიათ, რომლებიც, თავდაპირველად, შესაძლოა, ასევე ეკლესიასთან დაკავშირებულ არქიტექტურულ ელემენტებს წარმოადგენდა. კიბე პირდაპირ ბრტყელი ქვებით მოგებულ, ჰორიზონტალურად მოსწორებულ ქვის ფენილზე ჩადიოდა, საიდანაც შემდგომ, მდინარის ხეობისაკენ ჩამავალი ფერდით, ჭალაში ჩასვლა იყო შესაძლებელი.

ეკლესიის შესასვლელის წინ, გარკვეული თავშეყრის ადგილი რომ უნდა არსებულიყო, ამის შესახებ ვარაუდი ჩვენ ჯერ კიდევ გათხრების მიმდინარეობისას გამოვთქვით. წინააღმდეგ შემთხვევაში რთულად წარმოსადგენი იქნებოდა, რომ

ისეთ გამშვენებულ ეკლესიას, როგორც კაზრეთის ორთვალას ჩრდილოეთ მღვიმეში აღმოჩნდა, არ ჰქონოდა მოწესრიგებული ეზო, სადაც მისული ადამიანები გაჩერებასა და შეკრებას შეძლებდნენ. ეს ვარაუდი სავსებით დაადასტურა 2021-2023 წლების გათხრებმა, როდესაც მღვიმეების წინამდებარე ტერასაზე ქვის ფილებით მოწყობილი მოედანი გაიწმინდა.

მესამე არქეოლოგიური უბანი (მღვიმეების წინამდებარე ტერასა) არსებითად იყო დაკავშირებული ჩრდილოეთის მღვიმეში გამოვლენილ ეკლესიასთან და მის „ეზოს“ წარმოადგენდა. ტერასა მოგებული იყო ქვის მოზრდილი, ბრტყელი ფილებით და დაახ. 30-40 კვ.მ. ფართობს მოიცავდა. ტერასა მცირედ იყო დაფერდებული აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, მდინარის ჭალისკენ ჩამავალი ფერდობისკენ და მასზე მოწყობილი ქვის ფილები, სხვადასხვა დროს, მღვიმეების კლდოვანი კარნიზიდან ჩამოცვნილი ლოდების დაცემის შედეგად იყო დეფორმირებული. ვიდრე ტერასაზე ფართო მასშტაბის გათხრებს დავიწყებდით, აქ განფენილი კულტურული ფენების სიმძლავრისა და ზოგადი სურათის დასადგენად, აქვე გავჭერთ დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მიმართული, 5 მ. სიგრძის სადაზვერვო თხრილი. გათხრებმა აქაც ისეთივე სტრატოგრაფიული სურათი მოგვცა, როგორც პირველ და მეორე უბანზე - გვიანი, განვითარებული და ადრეული შუა საუკუნეების ფენები ერთმანეთზე თანმიმდევრულად იყვნენ განლაგებული. სადაზვერვო თხრილის გათხრის დასრულებისა და წინასწარული ინფორმაციის მიღების შემდეგ გადაწყდა, რომ ტერასაზე გათხრები გაგვეფართოებინა და მთლიანად დავსულიყავით ეკლესიაში შემავალი ორსაფეხურიანი კიბის ქვედა საფეხურის დონემდე.

განვითარებული შუა საუკუნეების პერიოდის მასალების შემცველი, მეორე კულტურული ფენის გათხრების დროს, ეკლესიის შესასვლელიდან მარცხნივ, იქ, სადაც კლდოვან დედაქანზე მოწყობილი, სამუალო ზომის ბაზალტის ქვებით მოზღუდული სივრცე იკვეთებოდა, გამოჩნდა ქვის დაკუთხული ფილა (80×50 სმ), რომელიც ჰორიზონტალურად იდო ვერტიკალურად აღმართულ, ასეთივე, დაკუთხულ-დამუშავებულ ქვის ფილებზე. ეს კონსტრუქცია თავიდანვე სამარხის, კერძოდ კი, ქვაყუთის შთაბეჭდილებას ტოვებდა და ეს ვარაუდი მალევე დადასტურდა. კერძოდ, დაადგინდა, რომ აქ მდებარეობდა ნაწილობრივ კლდოვანი დედაქანით მოზღუდული, ნაწილობრივ კი ქვით ამოშენებული, მცირე ზომის აკლდამა, რომელსაც ბრტყელი, გვერდბაკეცილი კრამიტის გადახურვა ჰქონდა. კრამიტის ნატეხები დიდი რაოდენობით აიკრიფა აკლდამის შიგნითაც, ინტერიერში, იმ ადგილზე, სადაც ზემოთ აღნიშნული ქვაყუთი მდებარეობდა*.

* განისაზღვრა იმ კრამიტთა ზომები, რომლებიც მეტ-ნაკლებად კარგად იყო შემორჩენილი: **1 ნიმუში:** ჩალისფერი, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 5 სმ, კეცის სისქე 2 სმ; **2 ნიმუში:** ჩალისფერი, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 5 სმ, კეცის სისქე 2,5 სმ; **3 ნიმუში:** ჩალისფერი, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 5 სმ, კეცის სისქე 2 სმ; **4 ნიმუში:** ჩალისფერი, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 5,5 სმ, კეცის სისქე 3 სმ; **5 ნიმუში:** წერნაქით შეღებილი, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 6 სმ, კეცის სისქე 2,5 სმ; **6 ნიმუში:** წითლად შეღებილი, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 4,5 სმ, კეცის სისქე 2,5 სმ; **7 ნიმუში:** ჩალისფერი, აკეცილი გვერდის სიმაღლე 6,5 სმ, კეცი 2,6 სმ. მთლიანი კრამიტი არ შეგვხვდრია.

სურ.12. ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთით, კარის ღიობის მარცხნივ მოწყობილი აკლდამა (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

ქვაყუთის სიგრძე - 175 სმ-ს, სიგანე 50 სმ-ს აღწევდა. იგი, როგორც უკვე ითქვა, ბრტყელი, ოთხკუთხა ქვის ფილებით იყო შედგენილი, რომლებიც შესაძლოა ეკლესიის კანკელის ფრაგმენტები ყოფილიყო. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ სამარხში დაკრძალული პიროვნება გამორჩეულ პირს, ეკლესიის მსახურს, შესაძლოა, აქვე მოღვაწე ბერს წარმოადგენდა, რომელიც გარდაცვალების შემდეგ ეკლესიის სიახლოვეს გამართულ აკლდამაში დაუკრძალავთ*.

თვითონ აკლდამა, რომელიც ქვებით მოზღუდულ სივრცეს წარმოადგენდა და სადაც, აღნიშნული ქვაყუთი მდებარეობდა, გადახურული ყოფილა ბრტყელი, წითელი წერნაქით შეღებილი, გვერდობაკეცილი კრამიტებით. ცნობილია, რომ საქართველოში კრამიტების წერნაქით შეღებვის ტრადიცია ჯერ კიდევ ადრეული შუა საუკუნეებიდან იღებს სათავეს და მათი კაზრეთის ორთავალა მღვიმის ეკლესიის სიახლოვეს აღმოჩენა გვაფიქრებინებს, რომ ეს უკანასკნელი განვითარებულ შუა

* ქვაყუთში დაკრძალული იყო ერთი ინდივიდი, ზურგზე მწოლიარე, გულზე ხელდაკრეფილი პოზით, თავით დასავლეთით. სამარხში აღმოჩენილი ძვლოვანი ნაშთებისა და პალინოლოგიური სინჯების კომპლექსური კვლევა ჯერჯერობით არ ჩატარებულა. ამ კვლევების შედეგებს მომავალში ცალკე სტატია მიეძღვნება.

სურ.13. ჯვრის სადგამი და წარწერიანი არქიტექტურული დეტალი ეკლესიის სიახლოვეს მოწყობილი აკლდამიდან (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

არანაკლები მნიშვნელოვანი იყო მღვიმის წინამდებარე ტერასაზე, მეორე კულტურული ფენის პრეპარაციის დროს კარის ღიობის სამხრეთით, 1 მ. მოშორებით, თითქმის კედელზე მიდგმული მონაცრისფრო-მოცისფრო დაკვადრატებული ტუფის ბლოკის (60X60X60 სმ.) აღმოჩენა, რომელსაც მოსწორებული ზედაპირის შუა ნაწილში ოთხკუთხა (30X30 სმ), 15 სმ. სიღრმის ბუდე ჰქონდა ამოჭრილი.

ერთი შეხედვითაც ცხადი იყო, რომ ეკლესიასთან აღმოჩენილი ეს დაკუთხული ბლოკი ქვის სვეტის - სტელის ბაზისს წარმოადგენდა, რომელიც აქვე უნდა ყოფილიყო აღმართული. ამავე ადგილზე ჩატარებულმა გათხრებმა მრავლად გამოავლინა ასეთივე, მონაცრისფრო-მოცისფრო ტუფის ფრაგმენტები, რომლებიც, სწორედ ამ სტელის ნაშთები უნდა ყოფილიყო.

მოპოვებული ფრაგმენტების მიხედვით სტელის სამი სიბრტყე ღრმა კვეთით წარმოქმნილი რელიეფური ხაზებით გამოყვანილი გეომეტრიული (სამკუთხედები, ოთხკუთხედები, დიდ-პატარა წრეები) და მცენარეული ორნამენტებით უნდა ყოფილიყო შემკული. მეოთხე სიბრტყე კი, რომელიც ეკლესიის კედლისკენ იქნებოდა მიქცეული, სავარაუდოდ, სადა უნდა ყოფილიყო.

რაც შეეხება უშუალოდ კვადრატული ბაზისის გაფორმებას, მის დასავლეთ, საფასადე მხარეზე სუსტად, მაგრამ მაინც შეინიშნებოდა შემადგენელი რელიეფის, ბოლოებგაფართოებული, ტოლმკლავა ჯვარი, შუა ნაწილზე შემორჩენილი, თავ-ბოლოშექცეული სამკუთხედებით შევსებული სწორხაზოვანი ორნამენტი. ჯვრის სიმაღლე 24 სმ, ხოლო სიგანე 25 სმ-ს არ აღემატებოდა. ჯვრის ყველა მკლავის ბოლო სწორხაზოვანი, ქვედასი კი ოდნავ შედრეკილი იყო და ფრინველის ასიმეტრიულად გაშლილ ფრთებს მოგვაგონებდა. ჯვრის მარჯვენა მკლავის ზედა ნაწილზე ამოღარული იყო მკლავის პარალელური, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ მიმართული 20 სმ სიგრძის სწორკუთხა ჩარჩო, რომელშიც, ერთ სწორ ხაზზე განლაგებული თანატოლი, რელიეფური ასონიშნებით შექმნილი სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა იყო

მოთავსებული. ხანდაზმულობის გამო წარწერის შემადგენელი ყველა ასონიშნის ამოკითხვა, სამწუხაროდ, ვერ მოხერხდა, თუმცა, შედარებით დაუზიანებლად იყო შემორჩენილი და ამოვიკითხეთ წარწერის ზედა სტრიქონის ბოლო ორი ნიშანი: „ე“ (Г) და „ა“ (С).

ამავე წარწერის მეორე სტრიქონის ბოლო ნაწილში, შემორჩენილი ასო-ნიშნების ქვემოთ, კარგად იყო შემონახული „ლ“ (Л) და „ა“ (С). მათ ქვემოთ კი, ძნელად, თუმცა მაინც იკითხებოდა „ო“ (O) და „ნ“ (Н). დაახლოებით ასეთივე, ძალზედ დაზიანებულ სწორკუთხა (15×15 სმ) ჩარჩოში ჩასმული ასომთავრული წარწერა მოთავსებული იყო ტომკლავა ჯვრის მარცხენა მკლავის ბოლოშიც, რომლის ზედა სტრიქონში თითქოს იკითხებოდა „ა“ (С) და „ნ“ (Н), თუ „ე“ (Г) და „ვ“ (В) ნიშნები და რაღაც ანალოგიური შეინიშნებოდა სულ ქვედა, მესამე სტრიქონშიც.

სურ.14. ეკლესიის კარის მარჯვნივ გამოვლენილი სტელის ბაზისი, ტომკლავა ჯვრის რელიეფური გამოსახულებითა და ასომთავრული წარწერით (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

სტელის ფრაგმენტების ორნამენტაციით, ბაზისზე გამოსახული ჯვრისა და წარწერის არქაული ნიშნების გათვალისწინებით, ძეგლი იმთავითვე ადრე შუა საუკუნეების საწყისი პერიოდით (მე-5-6 სს) დავათარიღეთ, რასაც კიდევ უფრო მეტი დამაჯერებლობა შესძინა ხელოვნების ისტორიკოსის, გ. გაგომიძის აზრმაც,

რომელმაც ფაქტობრივად გაიზიარა ჩვენი ვარაუდი და გამოთქვა მოსაზრება, რომ ძველი მეექვსე საუკუნეზე გვიანდელი არ შეიძლება ყოფილიყო.

კაზრეთის ორთავალა მღვიმის საკულტო სტელის ორიგინალური შემკულობის, არქაული წარწერისა და ორიგინალური, ორსართულიანი ბაზის კონსტრუქციისადმი ინტერესი განსაკუთრებით მას შემდეგ გაიზარდა, როცა ვცადეთ, ბაზის ქვედა ბლოკის სისქის დადგენის მიზნით, მის დასავლეთ ნაწილში კულტურული ფენის ჩაჭრა, რომელშიც გამოვლინდა რიყის ქვისა და ანდეზიტ-ბაზალტის ფილებით მოკირწყლული დონე, რომელიც დაფარული იყო მდინარისეული კენჭებით და რომელზეც ესვენა ირმის დატოტვილი რქების ნაწილები. მალე გათხრებმა დაადგინა, ისიც, რომ ბაზისის წინ არა მხოლოდ ირმის, არამედ გარეული ტახის ნაშთებიც იყო დალაგებული, რამაც მიგვიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ ეს ადგილი განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იყო, და რომ აქ ადამიანებს მნიშვნელოვანი ძღვენი მოჰქონდათ, როგორც შესაწირი ტაძრის სახელზე.

სხვადასხვა ცხოველის, მათ შორის ირმის ღვთაებისადმი შეწირვის რელიგიურ-ეთნოგრაფიული ფაქტები ჩვენთან ჯერ კიდევ ადრე ბრინჯაოს ხანის, მტკვარ-არაქსული კულტურის ძეგლებიდან არის ცნობილი და კაზრეთის ორთავალა მღვიმეში ამგვარი მოვლენის დაფიქსირებაც იმ უძველესი ტრადიციების გადმონაშთად მიგვაჩნია, რამაც არსებობა ქრისტიანობის შემოსვლიდან რამდენიმე საუკუნის შემდეგაც კი განაგრძო.

სურ.15. შეწირული ირმისა და ტახის ძვლოვანი ნაშთების პრეპარაცია საკულტო სტელის ბაზისის წინ. (დ.ბერიკაშვილის ფოტო). 2019 წ.

უშუალოდ „მოედანი“, ანუ ის ადგილი, სადაც საკულტო სტელის ბაზისის წინ შეწირული ცხოველების ნაშთები დაფიქსირდა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ბრტყელი ქვებით, საგანგებოდ მოწყობილ ტერასას წარმოადგენდა. ეს ქვები ისე

იყო დალაგებული, რომ ბაზისისა და ეკლესიის შესასვლელის წინ მოწესრიგებულ, ჰორიზონტალურ დონეს ჰქმნიდა, სადაც ტაძარში მოსული ადამიანები თავშეყრასა და მოგროვებას შეძლებდნენ.

ქვით მოგებული ტერასის ფართობი 30-40 კვ. მ-ს აღწევდა და მცირედ იყო დახრილი დასავლეთით, იქით, საიდანაც უკვე მდინარე მაშავერას ქალისკენ დაღმავალ ფერდობზე შეიძლებოდა ჩასვლა. როგორც გათხრებმა აჩვენა, ეს ფერდი არქეოლოგიური თვალსაზრისით არანაკლებ საინტერესო იყო, ვიდრე უშუალოდ ტერასა და იგი სხვადასხვა პერიოდის, „ამობრუნებული“ კულტურული ფენების დაგროვების ადგილს წარმოადგენდა. თუმცა, ვიდრე გათხრები ამ ფერდობს შეხებოდა, მანამდე გადაწყდა ქვით მოგებული ტერასის კვლევის დასრულება და იმის დასადგენად, ვრცელდებოდა თუ არა ქვაფენილი სამხრეთის მღვიმისკენ და მოიცავდა თუ არა არეალს უშუალოდ მისი შესასვლელის წინაც.

გათხრებმა ტერასაზე გვიანი, განვითარებული და ადრეული შუა საუკუნეების ფენები გამოავლინა, რომლებიც შესაბამისი პერიოდის არქეოლოგიურ მასალებსა და დიდი ოდენობით ზოოარქეოლოგიურ ნაშთებს შეიცავდა. არქეოლოგიური მასალა, ძირითადად, კერამიკული ფრაგმენტებით, ქვისა და, შედარებით იშვიათად, მინის არტეფაქტებით წარმოსდგებოდა. განვითარებული შუა საუკუნეების ფენაში (მეორე ფენა) წამყვანი ადგილი მრავალფრად მოჭიქული კერამიკის იმ ნატეხებს ეკავა, რომელთა თარიღიც მე-10-13 სს შორის ექცეოდა. შედარებით მცირე ოდენობით ჩნდებოდა ნარინჯისფერი ან მოვარდისფრო ზედაპირის მქონე, მცირე და საშუალო ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც განსაკუთრებით კარგად განლექილი თიხისაგან იყო დამზადებული და აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანანტიკურ და ადრე შუა საუკუნეების ძეგლებიდან ცნობილ მასალებთან იჩენდა სიახლოვეს.

ძალზედ საყურადღებო იყო ის ფაქტი, რომ აქაც, ისევე როგორც პირველ (სამხრეთის მღვიმის შესასვლელი) და მეორე უბანზე (ჩრდილოეთის მღვიმის ინტერიერი), ჩნდებოდა შუა საუკუნეების მასალებისგან აბსოლუტურად განსხვავებული არტეფაქტები, რომლებიც ობსიდიანის, კაჟის, არგილიტის ნაშაბადი საფხეკებით, წვეტანებით, საჭრისებით, სახოკებითა და ნუკლეუსებით წარმოსდგებოდა. უფრო მეტიც, აქვე იყო ძვლისგან დამზადებული, კარგად ნაპრიალუვი და წაწვეტებული სადგისები, რომლებიც ზედა პალეოლითისა და აგრეთვე, მეზოლით-ნეოლითისათვისაა დამახასიათებელი. ამ ტიპის მასალების აღმოჩენამ კიდევ უფრო განამტკიცა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ კაზრეთის ორთავალა მღვიმე და მისი წინამდებარე ტერასა ჯერ კიდევ პრეისტორიულ ხანაში ყოფილა ათვისებული და რომ აქ, ამ ეპოქის ადამიანებს საცხოვრისი ან დროებით სადგომი უნდა ჰქონოდათ მოწყობილი.

მესამე კულტურული ფენის გათხრების დასრულების შემდეგ, ტერასის თითქმის მთელს პერიმეტრზე კარგად გამოიკვეთა ის სურათი, რამაც შეგვიქმნა წარმოდგენა აქ მიმდინარე ბუნებრივი და ანთროპოგენული პროცესების შესახებ. კერძოდ, ცხადი გახდა, რომ ტერასაზე, ეკლესიისა და აგრეთვე, სამხრეთის მღვიმის შესასვლელის წინ კონცენტრირებული იყო კლდოვანი თაღიდან მოწყვეტილი და ჩამოვარდნილი დიდი, საშუალო და მცირე ზომის ქვები, რომლებიც აქ მძლავრი ნაყარის სახით იყო წარმოდგენილი. ნაყარის ალებისა და გატანის შემდეგ კი, უშუალოდ მის ქვეშ,

გამოვლინდა ბრტყელი და ღარისებური კრამიტების ნამტვრევებით შედგენილი შრე, რომელიც ტერასაზე არსებული იმ ნაგებობის სახურავის ნაშთს წარმოადგენდა, რომელიც ზემოდან ჩამოცვნილმა ქვებმა დაანგრია.

სურ.16. მღვიმის წინამდებარე ტერასაზე კონცენტრირებული კლდოვანი თაღიდან ჩამოცვნილი ქვები და აქვე არსებული დაანგრეული ნაგებობის ნაშთი (დ.ბერიკაშვილის ფოტო). 2023 წ.

მღვიმეების წინ რომ გარკვეული ნაგებობა არსებობდა, ეს ვარაუდი ჩვენ ჯერ კიდევ 2019 გამოვთქვით, თუმცა, იმ დროსათვის ჩვენს ხელთ არსებული არასაკმარისი ინფორმაციის გამო რთული იყო იმის განსაზღვრა, თუ რა ნაგებობასთან შეიძლება გვეკონოდა აქ საქმე. ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა მხოლოდ 2023 წელს გახდა შესაძლებელი, როდესაც ტერასაზე, დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მიმართული, ქვითკირით ნაგები, ორმაგი მზღუდავი კედელი გამოვლინდა. ამ კედლის დასავლეთ ბოლო უშუალოდ კლდოვან მასივზე იყო მიშენებული, მეორე, აღმოსავლეთისაკი, ეკლესიის კედელს ებჯინებოდა. კედელი ნაგები იყო დაკუთხულ-მოკოდილი ბაზალტის ქვებით, წყობაში ჩართული იყო მეორადი გამოყენების კვადრები (სავარაუდოდ, ეკლესიისა) და დამტვრეული არქიტექტურული დეტალები. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს კედელი საგანგებოდ იყო გამაგრებული მასზე ჩრდილოეთიდან კონტრფორსისებურად მიდგმული პარალელური კედელით, ისე რომ მათი საერთო სისქე 1.55 მეტრს აღწევდა.

ასეთი შეწყვილებული, მზლუდავი კედლის დასავლეთ მონაკვეთში, იქ, სადაც იგი უშუალოდ კლდოვან მასივზე იყო მიდგმული, 1.20 მ სიგრძისა და 0.80 მ სიგანის მქონე ორმოსებური სივრცე დაუტოვებიათ, რამაც თავდაპირველად შეგვიქმნა შთაბეჭდილება, რომ შესაძლოა აქაც სამარხი ყოფილიყო მოწყობილი. თუმცა, მალევე ცხადი გახდა, რომ აქ არავითარი აკლდამა ან სამარხი არ მდებარეობდა.

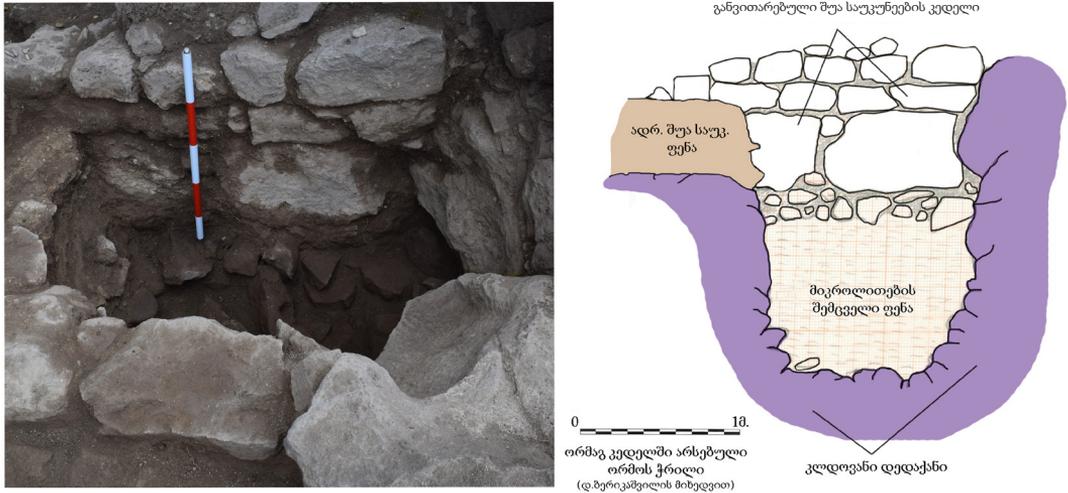

სურ.17. ეკლესიის დასავლეთით გამოვლენილი ორმაგი კედელი (დ.ბერიკაშვილის ფოტო). 2023 წ.

და მაინც, გათხრებმა ამ ადგილზე მეტად მნიშვნელოვანი შედეგები მოგვცა, ვინაიდან სწორედ აქ ეკლესიის წინამდებარე ტერასის დონიდან დაბლა, 80 სმ-ის სიღრმეზე, პრეისტორიული ხანის 0.90 სმ სისქის უძრავი ფენის მონაკვეთი გამოვლინდა. მოშავო-მოყავისფრო შეფერილობის ეს ფენა, ზემოთ აღნიშნული, შეწყვილებული კედლის შუაში დატოვებულ, ორმოსებურ სივრცეში მდებარეობდა. სტრუქტურული და მორფოლოგიური თვალსაზრისით იგი აბსოლუტურად განსხვავდებოდა ტერასაზე გათხრილი გვიანი, განვითარებული და ადრეული შუა საუკუნეების ფენებისაგან, მეორე მხრივ კი, ის მასალები, რომლებიც აქვე აღმოჩნდა, ასევე განსხვავებული, არქაული ნაკეთობებით იყო წარმოდგენილი. აქ განირჩეოდა 3-6 სმ სიგრძის მქონე ორფერდა და სამფერდა ლამელები, ამავე ლამელებზე დამზადებული კიდურა საჭრისები, საფხეკები, წვეტანა და ერთი, მოზრდილი, რიყის ქვის ნუკლეუსი. ამ უკანასკნელს საგანგებოდ მომზადებული დარტყმის მოედანი და „მოედნიდან“ ბოლოსკენ მიმართული ანატაკეცი-ფირფიტების რამდენიმე ანაბეჭდი ეტყობოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ ფენის გათხრა მხოლოდ 1.0 კვ.მ-მდე ფართობზე მოხერხდა, მაინც ცხადი გახდა, რომ მღვიმეების წინამდებარე ტერასაზე, ეკლესიის

წინ მოწყობილი ქვაფენილის ქვეშ, პრეისტორიული ეპოქის დროინდელი ფენები უნდა არსებობდეს. ამ ფენების შესწავლა მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა, რისთვისაც საჭიროა კიდევ იქნეს მიკვლევული ისეთი ადგილები, რომლებიც ადრეული შუა საუკუნეების ეკლესიის კედლებითა და მასთან დაკავშირებული სტრუქტურა-ნაგებობებით არ იქნება გადაფარული.

სურ.18. შეწყვილებულ კედელში არსებული ორმოსებური სივრცე და მისი სტრატეგრაფიული ჭრილი.

ასევე მნიშვნელოვანი იყო, ზემოთ აღნიშნული ორმაგი მზლუდავი კედლის სამხრეთით, ადრეული შუა საუკუნეების ფენაში „ჩადგმული“, თითქმის მთლიანი ქვევრის აღმოჩენაც, რომელიც 53 სმ დიამეტრის მქონე, ორ ნაწილად გატეხილი ბრტყელი ქვით იყო დახურული. ქვევრი ჩაკირული არ იყო, თუმცა, მისი ტანი და ყელი 10-15 სმ სისქის თიხის ფენით იყო შემოლესილი. ქვევრის აღმოჩენამ სამხრეთი მღვიმის წინ, იმ ადგილზე, რომელიც ერთი მხრიდან ბუნებრივი კლდით, მეორედან კი კედლით იყო შემოზღუდული გვაფიქრებინა, რომ ეკლესიის ფუნქციონირების გარკვეულ ეტაპზე, აქ გამართული უნდა ყოფილიყო სამეურნეო დანიშნულების სათავსო-ნაგებობა, რომელთა შორის განსკუთრებული ადგილი მარანს ჰქონდა დათმობილი. სათავსო-ნაგებობისა და კერძოდ, მარნის ფუნქციონირების თარიღის დასადგენად, მნიშვნელოვანი იყო აქვე აღმოჩენილი, ბრტყელი, გვერდებაკეცილი და წითლად შეღებილი იმავე ტიპის კრამიტების დიდი ოდენობით აღმოჩენა, როგორც დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებისათვის.

ზოგადად, ქვევრების, მარნისა თუ სხვადასხვა სამეურნეო ნაგებობების თანაარსებობა აღმოსავლეთ საქართველოს ეკლესია-მონასტრებთან არ არის უცხო მოვლენა და ამ მხრივ გამოჩვენებს არც კაზრეთის ორთვალა მღვიმის სამონასტრო

კომპლექსი იქნებოდა. თუმცა, მისი ფუნქციონირებისა და აბსოლუტური თარიღების განსასაზღვრად მაინც საჭირო გახდა სინჯების აღება, როგორც უშუალოდ ეკლესიის იატაკის დონიდან, ისე მისი წინამდებარე ტერასიდან და ბაზისის წინ მოწყობილი საკურთხევლიდან. აბსოლუტური თარიღების განსაზღვრის შემდეგ ძეგლის ქრონოლოგიისა და პერიოდიზაციის საკითხები მეტი სიცხადით წარმოგვიდგა (იხ. ქვემოთ).

სურ.19. სამხრეთ მღვიმის წინ გამოვლენილი ქვევრი (დ.ბერიკაშვილის ფოტო). 2023 წ.

მეოთხე არქეოლოგიურ უბანზე, რომელიც ტერასიდან მდ. მამავერასკენ დადმავალ ფერდობს წარმოადგენდა, გათხრებს უპირატესად დაზვერვით ხასიათი ჰქონდა და აქ არსებული სტრატიგრაფიული ვითარების გარკვევას ისახავდა მიზნად. კერძოდ, გვინდოდა დაგვედგინა, მეორდებოდა თუ არა აქაც კულტურულ ფენათა ისეთივე თანმიმდევრობა, როგორიც მღვიმეების წინამდებარე ტერასაზე იყო, თუ პირიქით, აქ განსხვავებულ ვითარებასთან გვექონდა საქმე.

ამ საკითხის გასარკვევად, შვეული კლდოვანი კედლის მიმდებარედ, ფერდობის დაახლოებით შუა წელზე გაიჭრა არქეოლოგიური თხრილი ზომით 5x2 მ და მოხდა მისი 5-10 სმ სისქის შრეების თანმიმდევრული პრეპარაცია*. დადგინდა, რომ აქ, მღვიმეების წინ არსებული სტრატიგრაფიული ვითარებისაგან განსხვავებით, სრულიად სხვა ვითარებასთან - ე.წ. „დარღვეულ სტრატიგრაფიასთან“ გვექონდა საქმე. ამგვარი დაძრული ფენების არსებობა ფერდობებზე არ არის უცხო მოვლენა და ეს, როგორც წესი, განპირობებულია როგორც ბუნებრივი მოვლენებით (ფენების გადარეცხვა, ქანების ეროზია, მეწყრული მოვლენები და სხვ.) ისე სხვადასხვა

* ფერდობზე მდებარე თხრილის გათხრებს აწარმოებდა ახალგაზრდა მკვლევარი ლ. კვახაძე, რომელმაც შეისწავლა და გაგვიზიარა თავისი დაკვირვება სტრატიგრაფიული სურათისა და აქვე აღმოჩენილი მასალების შესახებ.

პერიოდში აქვე მოსახლე ადამიანების აქტიურობით. ამიტომაც, გასაკვირი არაა ის ფაქტი, რომ სადაზვერვო თხრილიდან უსისტემოდ, კონტექსტიდან ამოვარდნილი სახით მომდინარეობდა ქვის ხანის სხვადასხვა ეტაპის, ადრესამიწადმოქმედო კულტურის, ბრინჯაოს ხანისა და შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ცალკეული არქეოლოგიური მონაპოვარი და არტეფაქტები.

სურ.20. სადაზვერვო თხრილი მღვიმის ტერასიდან მდ. მაშავერას ქალისკენ დაღმავალ ფერდობზე (დ.ბერიკაშვილის ფოტო). 2023 წ.

მიუხედავად იმისა, რომ აქ უძრავი კულტურული ფენები არ დაფიქსირებულა, მოპოვებულმა არქეოლოგიურმა მასალამ მაინც მნიშვნელოვანი ცნობები მოგვცა ძეგლის სტრატოგრაფიისა და იმ კულტურული ეპოქების შესახებ, რომლებიც მღვიმეების წინამდებარე ტერასაზე და ადრექრისტიანული ხანის ეკლესიის გათხრების დროს არ გამოვლენილა. ასე მაგალითად, ფერდობზე გაჭრილი თხრილის ფენების პრეპარაციის დროს აღმოჩნდა ანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი საბრძოლო ჯავშნის, ბექთარის (Lorica Squamata) U-ს ფორმის მქონე „ქერცლისებრი“ ფირფიტა, რომლის მსგავსებიც ცნობილია ვანიდან [Хоштариа 1979.116; ლორთქიფანიძე 1976.175]*, საირხიდან [ნადირაძე 1990.52. ტაბ. XXXI6; მახარაძე., წერეთელი. 2007.64-

* ვანის ნაქალაქარზე, #2 სამარხთან, ძვ.წ. IV ს-ით დათარიღებულ კულტურულ ფენაში ბექთარის ასამდე ერთეული ბრინჯაოს U-ს ფორმის ფირფიტა აღმოჩნდა. ისევე როგორც კაზრეთის ფირფიტის შემთხვევაში, ვანის ფირფიტების ზედა გვერდი სწორია, ქვედა კი მომრგვალებული. ფირფიტებს ზედა მხარეს ტყავზე მისამაგრებელი ნახვრეტები აქვთ.

რკინის სამოცი ცალი მთლიანი, დაუზიანებელი საჯავშნე ფირფიტა აღმოჩენილი ვანის ნაქალაქარის ძვ.წ. V-IV სს-ის ფენაშიც. აქაც, ფირფიტის ზედა მხარე სწორია, ქვედა მომრგვალებული. ზედა მხარეს აქვთ ორი ან სამი ნახვრეტი, სისქე 1მმ-ია, პარამეტრებია 2×2.5 სმ.

66]*, დედოფლის გორიდან [Gagoshidze 2008.123-140],** მცხეთიდან [აფაქიძე და სხვ. 2004.70-80]*** და სხვ. ასევე, ანტიკური ეპოქისთვის დამახასიათებელი მასრიანი, სამფრთიანი ბრინჯაოს ისრისპირი, რომლის მსგავსებიც ცნობილია ივრისპირების #1 და #2 სამარხებიდან [მამიაშვილი 1980. ტაბ. XXX,6; XXXI,8], გომარეთის სამაროვნიდან [დავლიანიძე 1983.138, ტაბ.XVI], ნასტაკისის ნამოსახლარიდან, ჭალის სამაროვნიდან, ციხიანას სამაროვნის #6 სამარხიდან, სამადლოდან [Гагошидзе 1979.36.tab.XIII.228], კუმისიდან [Давлианидзе 1977.122.სურ.2] და სხვ. თითქმის ყველა შემთხვევაში ამ ტიპის ისრისპირების თარიღი ძვ.წ. V-IV სს-ით განისაზღვრება****.

შესაბამისად, შეიძლება ითქვას, რომ მხოლოდ ამ ორი განსაკუთრებული ნივთის აღმოჩენაც კი ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ კაზრეთის ორთავალა მღვიმე და მისი მიმდებარე ტერიტორია მნიშვნელოვან ადგილს წარმოადგენდა არა მხოლოდ პრეისტორიულ ეპოქაში ან შუა საუკუნეებში, არამედ ანტიკურ ხანაშიც და, რომ ამ ძეგლზე კულტურული უწყვეტობა საუკუნეების განმავლობაში გრძელდებოდა.

კაზრეთის ორთავალა მღვიმის არქეოლოგიური მონაპოვარი****

2018-2023 წლებში ჩატარებული გათხრების შედეგად, რომელიც კაზრეთის ორთავალა მღვიმის ზემოთ აღწერილ ოთხ უბანზე მიმდინარეობდა, მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალა იქნა მოპოვებული. ეს მასალა სხვადასხვა ეპოქებს განეკუთვნება და მისი ანალიზი, დათარიღება და თანადროული ძეგლების მასალებთან შედარება არსებითად მნიშვნელოვანია სურათის მთელი სისრულით წარმოსადგენად.

სტრატოგრაფიული მონაცემების, ქრონოლოგიის, ფუნქცია-დანიშნულებისა და დამზადების ტექნიკის გათვალისწინებით, ამ მასალებში გამოიყოფა ქვის ხანის სხვადასხვა ეტაპის, ადრესამიწადმოქმედო კულტურის, ბრინჯაოს ხანის ფინალური საფეხურის, ანტიკური ეპოქისა და ადრე, შუა და გვიანი შუა საუკუნეების არტეფაქტები და ნაკეთობები. ცალკე აღნიშვნას იმსახურებს ის არქიტექტურული დეტალები, ეპიგრაფიკული ძეგლები და ადრეული შუა საუკუნეების სტელის ფრაგმენტები, რომლებიც აქ აღმოჩნდა. აქვე მეტად საყურადღებოა ის ზოოარქეოლოგიური მასალაც,

* საირხის #8 აკლდამაში აღმოჩენილი ამ ფირფიტების თარიღი ჯ. ნადირაძეს განსაზღვრული აქვს ძვ.წ. IV ს-ით. ანალოგიური ფირფიტები აღმოჩენილია საირხის #5 სამარხშიც. აქ ფირფიტები ერთმანეთზე გადასულ ჰორიზონტალურ რიგებს ჰქმნიან. მათ ქვეშ შეიმჩნევა ტყავისა თუ ქსოვილის ნაშთი.

** ქერცლისებური ჯავშნის ფირფიტები დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი დედოფლის გორაზეც, სადაც ისინი ერთმანეთთან რკინის მავრთულითაა დაკავშირებული. ფირფიტები ჰორიზონტალურ რიგებად არის აწყობილი და მარცხენა ფირფიტა ზემოდან გადადის, ფარავს მარჯვენას.

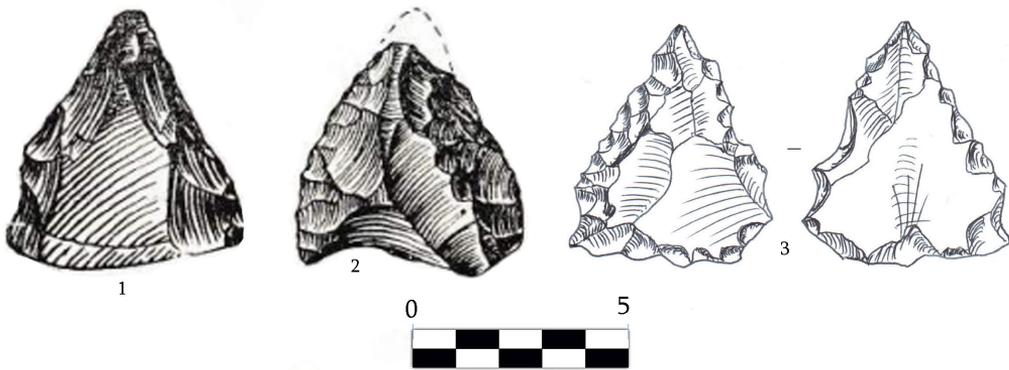
*** ქერცლისებური საჯავშნე ფირფიტები, ტყავის საფუძველზე დამაგრებული მანქვალებით, აღმოჩენილია მცხეთის მუნიციპალიტეტის სოფ. ნატახტარის მიდამოებში შესწავლილ ძვ.წ. IV-III-ს ის სამაროვანზეც.

**** ანტიკური ხანის ისრისპირების ვრცელი ტიპოლოგია მოცემულია გ. გამყრელიძის, ვ. შატბერაშვილის, მ.ფირცხალავასა და მ.ჩარკვიანის ნაშრომში - „ირად-ლაჭურველი ძვ.წ. V - ახ.წ. IV საუკუნეების საქართველოში“. თბილისი. 2018.

***** არქეოლოგიური მასალა ტაბულების სახით იხილეთ ქვემოთ.

რომელიც ეკლესიის საკურთხეველთან დალაგებული ირმის რქებით, ნანადირევის (ტახის) ძვლებითა და ე.წ. „ნასუფრალი“ ძვლებით წარმოსდგება.*

ქვის ხანის ყველაზე არქაული იარაღების შესწავლამ ცხადყო, რომ ისინი მუსტიერულ კულტურას განეკუთვნებიან და ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელ იარაღებს წარმოადგენენ. საერთო ჯამში ჩვენს ხელთ ოთხი მუსტიერული წვეტანა და ერთი გვერდითა სახოკი აღმოჩნდა, რომლებიც სამწუხაროდ, კონტექსტიდან მოწყვეტილია და დარღვეული ფენებიდან მომდინარეობენ. მიუხედავად იმისა, რომ ორთვალაში ამ პერიოდის უძრავი ფენები ჯერჯერობით არ დაფიქსირებულა, ასეთი არქაული მასალების გამოჩენა აქ ადრეული ჰომო საპიენსის აქტიურობაზე უნდა მიუთითებდეს**.

სურ.21. მუსტიერული წვეტანები. წოფი (1,2 გ.გრიგოლიას მიხედვით), კაზრეთის ორთვალა (3 დ.ბერიკაშვილის მიხედვით).

ობსიდიანის, კაჟისა და სხვა მაგარი ჯიშის ქვის (სერპანტინი, დიაბასი, არგილიტი და ა.შ) გრძელ, ორფერდა და სამფერდა დანისებურ ლამელეებზეა დამზადებული მარტივი კიდურა საჭრისები, ოვალურპირიანი საფხეკი და ერთი მიკროლითი, რომელსაც ერთი გვერდი დაბლაგვებული, მეორე კი რეტუშირებული აქვს. აქვეა კიდევ ერთი ასიმეტრიული ფორმის სამკუთხა იარაღი, გრავეტის ტიპის წვეტანა ან შედგენილი დანა-სახვრეტი, რომელიც, სამწუხაროდ, გატეხილ მდგომარეობაში

* ზოოარქეოლოგიური მასალის კვლევა ჯერ კიდევ არ დასრულებულა. ეს რთული და შრომატევადი პროცესია, რომლის შედეგები ცალკე გამოქვეყნდება. ამ კატეგორიის მასალა ძეგლის თითქმის ყველა ფენიდან მომდინარეობს.

** კაზრეთის ორთვალაში აღმოჩენილი წვეტანები ემსგავსება და პარალელურებს პოლობოს ისეთი ძეგლების მასალებთან როგორიცაა: საკაჟიას მღვიმე (იხ. ნიორაძე მ. ძველი ქვის ხანის მღვიმე-ნამოსახლარები წყალწითელას ხეობაში. თბილისი, 1992.) და განსაკუთრებით კი წოფი. აღსანიშნავია, რომ წოფის დანგრეული გამოქვაბული და კაზრეთის ორთვალა მღვიმე ერთი და იმავე გეოგრაფიულ არეალში მდებარეობენ. წოფის გამოქვაბულის გათხრების შედეგად (ხელმძღვანელი გ. გრიგოლია) მუსტიერული კულტურის ორი ფენა გამოვლინდა, სადაც აღმოჩენილი წვეტანები თითქმის ანალოგიურია კაზრეთის ორთვალაში აღმოჩენილი ამავე ტიპის იარაღისა (იხ. გრიგოლია გ. ქვემო ქართლის პალეოლითი, დამარხული გამოქვაბული წოფი I. თბილისი, 1963. ტაბ.VII.15; ტაბ.VIII.4).

მოვიდა ჩვენამდე. ასეთი მასალები, ზოგადად, აღმოსავლეთ საქართველოს მე-ზოლითური პერიოდის ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი [გაბუნია 1975. ტაბ. II, III, IV, V, VI] და კაზრეთის მღვიმესა და მის წინამდებარე ტერასაზე მათი აღმოჩენა აქ ამ პერიოდის სამოსახლო-სადგომის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს [გრიგოლია., ბერიკაშვილი. 2018] (იხ. ზემოთ: სურ. 7.1, 2, 3, 4).

ასევე ობსიდიანისა და კაჟისგანაა დამზადებული ანატკეც-ანამტვრევებისა და ქვის იარაღების კიდევ ერთი ჯგუფი, რომელიც ორთვალა მღვიმის არქეოლოგიური კონტექსტის კიდევ უფრო მეტი სისრულით წარმოდგენის საშუალებას იძლევა. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ტიპის მასალის უდიდესი ნაწილი, დაახ. 70%, ხასიათდება როგორც პირველადი დამუშავების - ანუ ატკეცვის, ასევე, მეორადი დამუშავების - ანუ რეტუშირების მაღალი დონით. რეტუშირებულია როგორც სხვადასხვა ზომის ლამელები, ისევე, ნამზადი იარაღიც. მასალის ძირითადი ნაწილი წარმოდგენილია საშუალო ზომის, ფართე ფორმის ანატკეც-ანამტვრევებითა და ლამელებით, მათი უმეტესობის ერთ-ერთი გვერდი ციცაბო რეტუშირითაა გაფორმებული, რის გამოც მათ საფხეკ-სახოკ იარაღებს მივაკუთვნებთ. ამავე იარაღების, მეორე თხელი და ფხიანი გვერდი როგორც ჩანს საჭრელ-საკვეთი დანიშნულებით უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, რაზედ აქ წარმოქმნილი მცირე ზომის ჩანატხები მიუთითებს.

აღსანიშნავია, რომ ანატკეც-ანამტვრევებისა და ლამელების (მათ შორის ნამგლის ჩასართების) გვერდით გვაქვს ისეთი იარაღებიც, როგორიცაა შუალა საჭრისი და ხელსაფქვავი ქვები. ეს უკანასკნელი საშუალო ზომის ბაზალტის ქვებისგანაა დამზადებული და როგორც ჩანს მარცვლეულის საცხვად და საფქვავად გამოიყენებოდა.

აღნიშნული მასალების კვლევისა და პარალელური ძეგლების მასალებთან შედარების საფუძველზე მიგვაჩნია, რომ კაზრეთის ორთვალაში გამოვლენილი ამ ტიპის მასალა ქვემო ქართლის ნეოლითურ კულტურას უნდა განეკუთვნებოდეს.

ქრონოლოგიურად მომდევნო, მნიშვნელოვანი პერიოდი, რომელიც მეოთხე უბანზე გაჭრილი სადაზვერვო თხრილის მასალების მიხედვით იკვეთება, ადრე-სამიწადმოქმედო კულტურას განეკუთვნება და მისი თარიღი ძვ.წ. VI-V ათასწლეულებით განისაზღვრება [ბერიკაშვილი., კვახაძე და სხვ. 2020]. ამ შემთხვევაშიც მასალები ჯერჯერობით მხოლოდ დარღვეული ფენებიდან მომდინარეობს, თუმცა, იგი იმდენად სახასიათოა და კარგად შეესატყვისება ამავე პერიოდის ეტალონური ძეგლების მასალებს, რომ მათი თარიღი და კულტურული კუთვნილება ეჭვს არ იწვევს. ამ მასალებში განირჩევა უხემ მინარევებიანი და სქელკედლიანი კერამიკის ფრაგმენტები, რომელთა ზედაპირი, ძირითადად, ღია მოყავისფრო-ჩალისფერია. თითქმის ყველა მათგანი სადაა და მომრგვალებული ფორმის ჭურჭლებს განეკუთვნება. აღსანიშნავია, რომ რამდენიმე ქოთნისმაგვარი ჭურჭლის ძირზე ფოთლისა და ჭილოფის ანაბეჭდის კვალიც შეინიშნება.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ფერდობზე გაჭრილ სადაზვერვო თხრილში გამოვლენილი ქოთნისებური ჭურჭლის ვერტიკალური პირგვერდის, ჩალისფერი, ხელით ნაძერწი, უხემკეციანი თიხის ფრაგმენტი, რომელსაც დაძერწილი, კლაკნილი

რელიეფური ზოლი ამკობს. ასეთივე ტიპის, რელიეფურ-ტალღოვანი ხაზებით შემკული ჩალისფერკაციანი კერამიკა ცნობილია არუხლოს ნამოსახლარიდან [ჰანზენი და სხვ. 2013.92. სურ.39; 93.სურ.41] და მისი თარიღი ძვ.წ. VI ათასწლეულით განისაზღვრება [იქვე: 99]. სწორედ არუხლოს, ხრამის დიდი გორის, შულავრის გორისა და ამავე პერიოდის სხვა გორანამოსახლარების პარალელური მასალების მიხედვით კაზრეთის ორთვალას ამ ტიპის მონაპოვრის თარიღიც სწორედ ძვ. წ. VI-V ათასწლეულებით განვსაზღვრეთ [ბერიკაშვილი და სხვ. 2020.8]. აქვე უნდა აღინიშნოს ერთი, რამდენადმე განსხვავებული, პირგადაშლილი ჭურჭლის ფრაგმენტიც, რომელიც კეციტ, ზედაპირის დამუშავებითა და პირს ქვემოთ გამჭოლად გაკეთებული ნახვრეტებით წოფის წრის ენეოლითური ძეგლებიდან ცნობილ მასალებთან იჩენს დიდ მსგავსებას და მისი თარიღი ძვ.წ. V ათასწ. დასასრულითა და IV ათასწ. პირველი ნახევრით უნდა განისაზღვროს.

სურ.22. რელიეფურად შემკული კერამიკა არუხლოს გორანამოსახლარიდან (1,2,3 ს. ჰანზენის ფოტო); რელიეფური ორნამენტით გაფორმებული, ხელით ნაძერწი კერამიკა კაზრეთის ორთვალადას (4 დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

მოგვიანო პერიოდის, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს ის კერამიკული ნაწარმი, რომელიც ფერდობზე, სადაზვერვო თხრილში და ასევე, მღვიმის წინამდებარე ტერასაზე, 2019-2020 და 2023 წლებში აღმოჩნდა. ამ მასალებში

უპირატესად, მოშაოდ ან ღია მოყავისფროდ გაპრიალებული ზედაპირის მქონე ჭურჭლის ფრაგმენტები და ყურები განირჩევა, რომლებიც კარგად განლექილი თიხისგანაა დამზადებული და მალალ ტემპერატურაზეა გამომწვარი. როგორც მოშავო, ისე მოყავისფრო ზედაპირის მქონე ფრაგმენტებს ხშირად ეტყობათ ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ნაპრიალესი ხაზები, სწორედ ისეთი, როგორიც დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებზე მოპოვებული კერამიკისათვის. ეს მასალები, ორნამენტით, გაფორმებითა და ჭურჭლის ყურებით ახლო ანალოგებს პოულობენ ისეთი ძეგლების მასალებთან, როგორიცაა ხოვლეს ნამოსახლრი [მუსხელიშვილი, 1978. ტაბ. IX 2363-20], მადნისჭალის სამაროვანი [თუშიშვილი 1982.], დოდლაურის სამაროვანი [გაგოშიძე., გობეჯიშვილი და სხვ. 2023] და სხვ. ასევე, უკანასკნელ წლებში, სამშვილდის ნაქალაქარსა და მის სიახლოვეს, მდებარე ჭივჭავის ნამოსახლარზე გამოვლენილ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მასალებთან, რომელთა ქრონოლოგიური ჩარჩოც ძვ.წ. XV-VIII სს-ით განისაზღვრება*. შესაბამისად, მიგვაჩნია, რომ კაზრეთის ორთვალას მასალებიც, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი დაძრული ფენებიდან მომდინარეობენ, სწორედ ამავე ხანებს განეკუთვნება და აქ, ამ პერიოდის ნამოსახლარის არსებობაზე მიუთითებენ.

სურ.23. გვიანბრინჯაო- ადრერკინის ხანის კერამიკა ფერდობზე გაჭრილი სადაზვერვო თხრილიდან (დ.ბერიკაშვილის ფოტო).

* სამშვილდის ნაქალაქარისა და ჭივჭავის ნამოსახლარის ამ პერიოდის მასალები ჯერჯერობით გამოქვეყნებული არ არის. მათ შესახებ ცნობები დაცულია სამშვილდის არქეოლოგიური ექსპედიციის 2022-2023 წლების სამეცნიერო ანგარიშებში და ინახება საქართველოს უნივერსიტეტის არქეოლოგიის დეპარტამენტში.

კიდევ უფრო მოგვიანო ეპოქის, კერძოდ, ანტიკური ხანის ნაკეთობები კაზრეთის ორთვალას მასალებში ორიოდ ნივთითაა წარმოდგენილი. თუმცა, ისენი იმდენად სახასიათოა და ახლო მსგავსებას პოულობენ, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში მდებარე, კარგად დათარიღებული ძეგლების მასალებთან, რომ მათი კულტურული კუთვნილება და თარიღები ეჭვს არ იწვევს. ასეთ ნივთებს წარმოადგენენ ზემოთ აღწერილი ჯავშან-ბექთარის ე.წ. ქერცლისებური ფირფიტა და სამფრთიანი, ბრინჯაოს ისრისპირი რომელთაც ანალოგიები ძვ.წ. VI-V სს-ით დათარიღებულ ძეგლებთან ეძებნებათ (დაწვრილებით იხ. ზემოთ). მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდის კერამიკული ნაწარმის შემცველი ფენები ორთვალაზე ჯერჯერობით გამოვლენილი არ არის, მათი ლოკალიზაციის დადგენა და შესწავლა ექსპედიციის ერთ-ერთ მთავარ მიზნად რჩება.

სურ.24. ბრინჯაოს სამფრთიანი ისრისპირი და აბჯრის U-ს ფორმის რკინის ფირფიტა ფერდობზე გაკეთებული სადაზვერვო თხრილიდან (დ.ბერიკაშვილის ფოტო). 2023 წ.

და მაინც, რაოდენობის თვალსაზრისით ყველაზე მეტი და ამავდროულად, კარგად სტრატოფიცირებული ფენებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა ორთვალაში შუა საუკუნეებს განეკუთვნება. აქედან, ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკა ფრაგმენტულადაა წარმოდგენილი, თუმცა მათ შორის მაინც განირჩევა ნარინჯისფერი ზედაპირის მქონე, თხელკეციანი, ნაპრიალევი კერმიკის ის ნატეხები, რომლებიც მსგავსებას აღმოსავლეთ საქართველოს გვიან ანტიკურ - ადრე შუასაუკუნეების ძეგლების მასალებთან პოულობენ. მართალია ფრაგმენტულობის გამო ჭურჭლების ძირითადი ფორმების აღდგენა რთულდება, მაინც ცხადია, რომ ისინი საშუალო და მცირე ზომის ხელაღებს, კოჭობებსა, ჭინჭილებსა და სასმისებს განეკუთვნებიან. ამ ტიპის კერამიკის ფრაგმენტები ჩრდილოეთის მდვიმეში გამოვლენილი ტაძრის წინ, ტერასაზე განფენილი მესამე კულტურული ფენის ქვედა ჰორიზონტში აღმოჩნდა და, ეკლესიის აგებისა და ფუნქციონირების თავდაპირველ ეტაპს უნდა განეკუთვნებოდნენ. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ სწორედ მესამე ფენის ქვედა

ჰორიზონტში გამოვლინდა მწვანე ტუფისგან დამზადებული სტელის ფრაგმენტიც, რომელზეც ღრმა კვეთით შესრულებული, რელიეფურ-გეომეტრიული ორნამენტი და ცერად ჩაჭრილი სამკუთხედებია მოცემული. ამ ფრაგმენტის ორნამენტი ემსგავსება და ახლოს დგას ქვემო ქართლის იმ ძეგლებიდან (ბოლნისი, სოფ. უკანაგორი, სოფ. ზემო ოროზმანი, სოფ. თეკენები) ცნობილ ორნამენტებთან, რომლებიც დათარიღებულია V, VI და VII საუკუნეებით [ჯაფარიძე, 1970:52-63].

სურ.25. არქიტექტურული დეტალები ეკლესიის წინამდებარე ტერასაზე განფენილი მესამე კულტურული ფენის ქვედა ჰორიზონტიდან (დ.ბერიკაშვილის ფოტო). 2023 წ.

ყველაზე ინტენსიური აქტივობა, რაც ორთვალაში სამონასტრო მოღვაწეობასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული, განვითარებულ შუა საკუნეებზე, კერძოდ, კი XI-XII სს-ზე მოდის. ეს სწორედ ის პერიოდია, როდესაც ადრეული შუა საუკუნეების დანგრეული და მწყობრიდან გამოსული ეკლესია აღუდგენიათ და მის სიახლოვეს გარკვეული სამეურნეო ნაგებობა - მცირე ზომის მარანი გაუმართავთ [ბერიკაშვილი და სხვ. 2023]. შესაძლოა აქვე იყო მოწყობილი მცირე ზომის სენაკიც (სენაკებიც?) სავარაუდოდ, ბერთა სამყოფელი, რომელთა არსებობაზეც აქ შემორჩენილი კედლების ნაშთები, დიდი ოდენობით კრამიტის ნამტვრევები და საყოფაცხოვრებლო დანიშნულების ჭურჭლის ფრაგმენტები მიუთითებს.

კერამიკაში განირჩევა ისეთი ტიპის ჭურჭელი, როგორცაა კეცი, ჭრაქი, ქოთანი, ჯამი და თეფში. გვხვდება ჩალისფრად და ღია ყავისფრად გამომწვარი, ზოგჯერ შავ-წითელი საღებავით მოხატული, თხელკეციანი, ნაპრიალვევი, ცალყურა ჭინჭილების ფრაგმენტები, რომლებიც XI-XII საუკუნეებითაა დათარიღებული [მინდორაშვილი, 2015.121.1,2,3,6,9; ბახტაძე, 2013.202.17-18; რამიშვილი, 1970. ტაბ. XXVIII 1-3; სინაურიძე, 1966.172]. ოდნავ მოგვიანო პერიოდს უნდა განეკუთვნებოდეს ის მრავალფერად მოჭიქული ჯამის ფრაგმენტები, რომლებიც თეთრ ანგობზე, მწვანე, ცისფერი, სოსანისფერი, ლურჯი საღებავებითაა მოხატული და მოჭიქულია გამჭვირვალე ჭიქურით. ეს სწორედ ისეთი მოჭიქული ნაწარმია, როგორიც დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლებისათვის და მათი თარიღი XII-XIII საუკუნეებით განისაზღვრება [ბახტაძე, 2013; მინდორაშვილი, 2015].

აღსანიშნავია, რომ, როგორც ამაზე არქეოლოგიური მონაცემები მიუთითებს, მე-13 საუკუნის დამდეგიდან კაზრეთის ორთვალაში სამონასტრო ცხოვრება და,

ზოგადად, აქტიურობა წყდება. ეს, სავარაუდოდ, აღმოსავლეთ საქართველოში ჯერ ჯალალ-ედ-დინის, შემდეგ კი მონღოლთა შემოსვლასა და ხანგრძლივ მმართველობას უნდა უკავშირდებოდეს. მღვიმეების წინამდებარე ტერასაზე არსებული ამ პერიოდის ფენები, ფაქტიურად სტერილურია და მხოლოდ მღვიმური დანალექი ქანებითა და შრეებით წარმოსდგება. ასევე დანგრეული და ნაყარ-ნაშალი ფენებითაა დაფარული ეკლესიაც, რომელიც, როგორც ჩანს, მე-13 საუკუნის შემდეგ აღარ ფუნქციონირებდა. ამაზევე მიუთითებს გვიანი შუა საუკუნეების ის ფენაც, რომელსაც მთლიანად აქვს გადაფარული არა მხოლოდ მღვიმეების წინამდებარე ტერასა, არამედ ეკლესიის პერიმეტრიც და XVIII-XIX სს. განეკუთვნება.

კაზრეთის ორთვალას სტრატиграფია-ქრონოლოგიისათვის

ამგვარად, როგორც ყოველივე ზემოთ აღნიშნულიდან ჩანს, კაზრეთის ორთვალა მრავალფენიანი და მეტად საყურადღებო ძეგლია, მით უმეტეს, რომ მის შესახებ უკანასკნელ ხანებამდე არაფერი იყო ცნობილი. თუმცა, იმ მასალების შესწავლის საფუძველზე, რაც ჩვენს ხელთ 2018-2023 წლებში აღმოჩნდა, მაინც შეიძლება მწყობრი და თანმიმდევრული დასკვნების გაკეთება, რაც შემდგენიერი სახით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ:

ორთვალა მღვიმის თავდაპირველი ათვისება შუა პალეოლითში, ადრეული ჰომო საპიენსის მიერ უნდა მომხდარიყო და აქ ამაზე მუსტიერული წვეტანებისა და სახოკისმაგვარი იარაღის აღმოჩენა მიუთითებს. ამ ტიპის იარაღებისა და ზოგადად, საქართველოში მუსტიერული კულტურის თარიღი 100 000 წ-დან 40 000 წ-მდე შუალედით არის განსაზღვრული [საქართველოს არქეოლოგია.1991.70; ნიორაძე,1992.76.] და შესაბამისად, ორთვალას ეს მასალებიც ამავე პერიოდს უნდა განეკუთვნებოდეს. მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდის უძრავი ფენები ძეგლზე ჯერჯერობით არ ჩანს, მათი აღმოჩენის პერსპექტივა საკმაოდ რეალურია.

მეზოლითური კულტურა მომდევნოა, რომლის არსებობაც ორთვალაში ობსიდიანისა და კაჟის ნაშთადი იარაღით დასტურდება. აქ აღმოჩენილი საფხეკ-სახოკი იარაღი, თავგადატეხილი საჭრისები, წვეტანები და მიკროლითები მსგავსებას საქართველოს სხვა მეზოლითურ ძეგლებთან იჩენს, რომელთა თარიღიც, ზოგადად, 12 000-9000 წწ-ის ფარგლებშია მოქცეული [საქართველოს არქეოლოგია.1991.196]. ამ ტიპის მასალების შემცველი უძრავი ფენა მღვიმეების წინამდებარე ტერასაზე გამოვლენილი შეწყვილებული კედლის შუაში დატოვებულ ორმოსებურ სივრეში აღმოჩნდა. მიუხედავად იმისა, რომ აქ ამ ფენის მხოლოდ მცირე მონკვეთის გათხრა მოხერხდა, მაინც ცხადი გახდა, რომ ტერასაზე, შუა საუკუნეების მძლავრი ფენების ქვეშ, მეზოლითური ეპოქის ფენა უნდა იყოს განფენილი.

მოგვიანო პერიოდს უნდა განეკუთვნებოდეს ობსიდიანისა და ქვის ის იარაღი, რომელიც ახლოს დგას მეზოლითურ მასალებთან, თუმცა უფრო ახალი და პროგრესული ნიშნებით ხასიათდება. ამის გამო, ვთვლით, რომ ეს მასალები მეზოლითურ მოგვიანო და ნეოლითურ კულტურას განეკუთვნება. ამ მასალების ჯგუფში ერ-

თიანდება ობსიდიანისა და კაჟის ის იარაღები, რომლებიც რეტუშირების მაღალი დონით ხასიათდებიან, მათ დასამზადებლად გამოყენებულია წაგრძელებული ფორმის ანატკეცები, ასევე, ფართე და გრძელი ლამელები, რომელთა ერთ-ერთი გვერდი დაბლაგვებულია, მეორეზე კი, რეტუშით, სამუშაო პირი აქვთ გამოყვანილი. ასეთი იარაღების გვერდით სიახლეს წარმოადგენს გახვრეტილი ქვისა და რაც მთავარია, ხელით ნაძერწი, უხეში კერამიკის გამოჩენაც, რომლებიც მარტივი ფორმის ნაკეთობებს წარმოადგენენ და აღმოსავლეთ საქართველოს ნეოლითურ-ენეოლითურ ძეგლებზე გამოვლენილ ამგვარივე ტიპის თიხის ჭურჭლებს უახლოვდებიან.

სურ.26. ნეოლითური ხანის ხელით ნაძერწი, უხეშკეციანი კერამიკის ფრაგმენტები კაზრეთის ორთვალადან.

ადრესამიწადმოქმედო კულტურისათვისაა დამახასიათებელი ასევე მარტივი, სადა ფორმების, უხეშად ნაძერწი თიხის ჭურჭლის ის ფრაგმენტები, რომლებიც მდ. მაშავერასკენ დაღმავალ ფერდობზე გათხრილი სადაზვერვო თხრილიდან მომდინარეობენ. ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ ფრაგმენტები, რომლებიც უხეშად, ხელით დაძერწილი რელიეფური ზოლებითა და კოპებითაა შემკული არუხლოს, სრამის დიდი გორის, შულავერისა და შომუთეფეს ნამოსახლარებზე პოულობენ ანალოგებს და მათი თარიღი ძვ.წ. VI-V ათასწლეულებით განისაზღვრება [ჰანზენი და სხვ.2013.92.39;93.41] (იხ.ზემოთ.სურ.22). მიუხედავად იმისა, რომ ორთვალაში ადრესამიწადმოქმედო კულტურის მასალის შემცველი უძრავი ფენები ჯერჯერობით არ დადასტურებულა, ვფიქრობთ, რომ ფერდობის სადაზვერვო თხრილში აღმოჩენილი ეს მასალები მღვიმეების წინამდებარე ტერასიდანაა გადმორეცხილი, სადაც ამ პერიოდის სამოსახლო შეიძლება არსებულიყო. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ უნდა მიუთითებდეს ხელით ნაძერწი, პირგადაშლილი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტი (იხ. ტაბ. XXIX.1), რომელიც აშკარად წოფის წრის ძეგლებისათვის დამახასიათებელ კერამიკას განეკუთვნება და ძვ.წ. V ათასწ. დასასრულითა და IV ათასწ. პირველი ნახევრით

თარიღდება [ნებიერიძე 2010. ტაბ. XXXVIII; XL; XLI].

ძეგლზე მომდევნო ეტაპი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანას განეკუთვნება. ეს პერიოდი წარმოდგენილია მოშავო-მონაცრისფროდ ან ღია მოყავისფროდ გაპრიალებული ზედაპირის მქონე ჭურჭლის ნატეხებითა და მრგვალი განივკვეთის მქონე ყურებით. ვერტიკალურად და ჰორიზონტალურად ნაპრიალვეი ხაზებით, ასევე ისეთი ფორმებით, როგორც დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კერამიკისათვის, ეს მასალები, ანალოგებს პოულობენ ხოვლეს ნამოსახლრის, დოღლაურის სამაროვნის, მადნისჭალის სამაროვნის და სხვ. ძეგლების მასალებთან. პარალელური მასალების მიხედვით, მათი თარიღიც შესაძლოა ძვ.წ. XII-VIII სს-ით განისაზღვროს.

ანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი ნაკეთობები ორთვალაში უკანასკნელ ხანებამდე აღმოჩენილი არ ყოფილა. თუმცა, 2023 წლის სავლეთ სამუშაოების დროს, ფერდობზე გაჭრილ სადაზვერვო თხრილში აღმოჩნდა ძვ.წ. VI-V საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი, ჯავშან-ბექთარის ე.წ. ქერცლისებური ფირფიტა და მის სი-ახლოვეს, იმავე ფენაში მდებარე ბრინჯაოს სამფრთიანი ისრისპირი. ჯავშნის აღნიშნული ფირფიტა და ასევე ისრისპირი ახლოს დგას და ემსგავსება კლასიკური ეპოქის ისეთი ძეგლების მასალებს, როგორიცაა, მცხეთა, ვანი, საირხე და სხვ. მიგვაჩნია, რომ მომავალში, ორთვალა მღვიმესთან ამავე პერიოდის სხვა ნივთების, ან სულაც კულტურული ფენის გამოვლენა სავსებით რეალისტურია.

ადრეული შუა საუკუნეები კაზრეთის ორთვალაში კარგად არის წარმოდგენილი. ამ პერიოდს, უპირველეს ყოვლისა, ჩრდილოეთის მღვიმეში გამოვლენილი ეკლესიის კარის დიობის მარჯვნივ მდებარე, ტოლმკლავა რელიეფური ჯვრითა და ასომთავრული წარწერით გამშვენებული კუბისებური ფორმის ბაზისი და ეკლესიის ინტერიერსა და მის მიმდებარე ტერასაზე აღმოჩენილი სტელის ის ფრაგმენტები განეკუთვნება, რომლებიც ამავე რეგიონში მდებარე V-VI სს-ის ძეგლებთან იჩენენ მსგავსებას. უშუალოდ სტელა გათხრების დროს არ აღმოჩენილა, თუმცა მისი ფრაგმენტები და რელიეფური შემკულობა იმდენად ახლო პარალელებს პოულობს ამავე რეგიონში მდებარე ადრექრისტიანული ხანის სხვა ძეგლებთან (ბოლნისის სიონი, ზემო ოროზმანი, ბუჩურაშენი, თეკენები, უკანაგორი და სხვ.), რომ მათი თარიღი ეჭვს არ იწვევს.

რაც შეეხება თვითონ ეკლესიას, როგორც ამაზე სტრატეგრაფიული მონაცემები და საერთო ვითარებაზე დაკვირვება მიუთითებს, მიგვაჩნია, რომ ისიც ადრეულ შუა საუკუნეებში, კერძოდ, V-VI სს-ში უნდა ყოფილიყო აგებული, თუმცა, აგებიდან მალევე, სავარაუდოდ, VII-IX სს-ში განადგურებულა და გადაამწვარა (არაბები, ბულა-თურქი?). ამავე დროს უნდა იყოს განადგურებული ან წაღებული ეკლესიის კართან აღმართული ის სტელაც, რომლის ფრაგმენტებიც გათხრების შედეგად აღმოვაჩინეთ.

განვითარებული შუა საუკუნეები კაზრეთის ორთვალა მღვიმეში მდებარე ადრე ქრისტიანული ხანის ეკლესიის აღორძინების ეტაპია. ამ დროს ეკლესია განუახლებიათ, აღუდგენიათ, მის ინტერიერში იატაკი წითელი ტუფის ფილებით მოუგიათ, ამბიონზე კი მწვანე ტუფის ქვის საკურთხეველი მოუწყვიათ. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის ადრე ქრისტიანული ხანის სტელა უკვე დაკარგული იყო, ისე რომ მისი

მოძიება და თავდაპირველ ადგილზე აღმართვა ვეღარ მოხერხდა. თუმცა, სტელის ბაზისი, რომელიც მართალია დაზიანებულ მდგომარეობაში იყო, განახლებული ეკლესიის კარის სიახლოვეს, მისგან მარჯვნივ კვლავაც დაუდგამთ. ასე უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ ადრეული შუა საუკუნეების სტელის ბაზისი, განვითარებული შუა საუკუნეების ეკლესიასთან იქნა აღმოჩენილი.

ამავე პერიოდში მნიშვნელოვანი აქტიურობა შეინიშნება ეკლესიის გარეთაც, მის წინამდებარე ტერასაზე და სამხრეთის მღვიმის შესასვლელთან, სადაც ქვითკირის კედლით მოზღუდულ სივრცეში მცირე ზომის სამეურნეო ნაგებობები და მათ შორის, მარანი მოუწყვიათ. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში აქ სამონასტრო ცხოვრება მიმდინარეობდა.

განახლებული ეკლესიისა და მონასტრის ფუნქციონირების რადიოკარბონული თარიღია 1026-1160 წწ*, რაც კარგად შეესაბამება ტერასაზე განფენილი მესამე კულტურული ფენის გათხრების დროს აღმოჩენილი განვითარებული შუა საუკუნეების პერიოდის არქეოლოგიური მასალების თარიღს. ამასვე ადასტურებს ბაზისის წინ, ქვით მოწყობილ საკურთხეველზე შეწირული ირმის რქებისა და ტახის ძვლების ასაკიც, რომლებიც ასევე რადიოკარბონული დათარიღების მეთოდით განისაზღვრა**.

განვითარებული შუა საუკუნეების სამონასტრო კომპლექსის ფუნქციონირების შეწყვეტა შესაძლებელია დაკავშირებული ყოფილიყო დიდი თურქობის დასაწყისთან (1080 წ.) და ზოგადად, სელჩუკთა შემოსევებთან აღმოსავლეთ საქართველოში, რომელთა ერთ-ერთი პირველი სამიზნე სწორედ ქვემო ქართლი იყო [შენგელია, 1968; ჯავახიშვილი, 1965]. ყოველ შემთხვევაში, როგორც გათხრების შედეგები აჩვენებს, ძეგლზე ამ პერიოდის მომდევნო საუკუნეების შრეები ძალზედ სუსტად და ფრაგმენტულადაა წარმოდგენილი.

ძეგლზე, ყველაზე ბოლო, შეიძლება ითქვას, ფინალური აქტიურობის ფაზა გვიანი შუა საუკუნეების კულტურული ფენითაა წარმოდგენილი. ამ ფენას გადაფარული ჰქონდა განვითარებული შუა საუკუნეების ეკლესიის თითქმის მთელი პერიმეტრი, მის წინ მდებარე ბაზისი და საკურთხეველი, აგრეთვე ქვის ფილებით მოგებული ტერასა და განვითარებული შუა საუკუნეების მასალების შემცველი მეორე კულტურული ფენა. ამ ფენიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა აღმოსავლეთ საქართველოს XVII-XVIII სს-ის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი თიხის ნატეხებითა და დიდი ოდენობით ზოოარქეოლოგიური მონაპოვრით იყო წარმოდგენილი***.

* ტაძრის იატაკიდან აღებული სინჯები დათარიღდა არიზონას უნივერსიტეტის (აშშ) რადიოკარბონულ ლაბორატორიაში. მიღებული შედეგებია: Results δ 13C (± 0.1‰, 1σ): -23.77 ‰ Fraction of modern carbon (±1σ): 0.8877 ± 0.0037. Calendar Age Range (95%): 1026 cal AD to 1160 cal AD.

** ეკლესიის კარებთან, ბაზისის წინ მოწყობილ საკურთხეველზე გამოვლენილი ირმის რქის თარიღი: Results δ 13C (± 0.1‰, 1σ): -19.75 ‰ Fraction of modern carbon (±1σ): 1023 AD to 1149 AD Calendar Age Range (95%).

*** ეს სტატია, რომელიც კაზრეთის ორთვალას გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალების ანალიზსა და შესწავლას ეფუძვნება, ძეგლის სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანას ისახავს მიზნად. თუმცა, ამავე დროს, მხედველობაში მისაღებია ის ფაქტიც, რომ ორთვალას არქეოლოგიური კვლევა ჯერ არ დასრულებულა. შესაძლოა მიმდინარე გათხრებმა კიდევ გამოავლინოს ახალი ფენები და მასალები, რომლებიც უფრო მეტად გაამდიდრებენ და ნათელს გახდიან ჩვენს წარმოდგენას ამ უნიკალური ძეგლის შესახებ.

გამოყენებული ლიტერატურა

- აბრამიშვილი, რ. (1981). *დელისის ნასახლარი*. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- აფაქიძე, ან., ნიკოლაიშვილი, გ., გიუნაშვილი, გ., დავლიანიძე, რ., ნარიმანიშვილი, გ., სადრაძე, ვ., ძნელაძე, მ., ირემაშვილი, შ., ნონეშვილი, ალ., ხეცურიანი, ლ., გავაშელი, ე. (2004). *მცხეთის ექსპედიციის სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-92 წლებში*. მოკლე ანგარიშები. თბილისი.
- ბახტაძე, ნ. (2013). *ყვარლის დურუჯისპირა ბაზილიკის არქეოლოგიური კვლევის შედეგები*. მოამბე IV (49-B). თბილისი.
- ბახტაძე, ნ. (2013). *კერამიკული ნაკეთობანი შუა საუკუნეების საქართველოში*. თბილისი.
- ბერიკაშვილი, დ., კვახაძე, ლ., თოდუა, ელ., თხელიძე, ზ., წიქარიშვილი, ს., ივანიშვილი, ირ., ლომიძე, ვ. (2020). *კაზრეთის ორთვალა მღვიმის შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიციის 2020 წლის ანგარიში*. თბილისი.
- ბერიკაშვილი, დ., კვახაძე, ლ., შელია, მ., გურგენიშვილი, ირ., თვალაძე, შ. (2023). *კაზრეთის ორთვალა მღვიმის შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიციის 2023 წლის ანგარიში*. თბილისი.
- გაბუნია, მ., ნიორაძე, მ., ნებერიძე, ლ., ნიორაძე, გ., ჯაყელი, ნ., ალაპიშვილი, თ. (2015). *ძველი და ახალი ქვის ხანის ძეგლები საქართველოს ტერიტორიაზე*. ცნობარი. თბილისი.
- გაბუნია, მ. (1975). *თრიალეთის მეზოლითური კულტურა*. თბილისი.
- გრიგოლია, გ., ტატიშვილი, თ. (1960). *ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები*. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. ტ. I. თბილისი.
- გაგოშიძე, გ., გობეჯიშვილი, ნ., ჭანიშვილი, გ., გაგოშიძე, დ., შავლაყაძე, ქ. (2023). *დოდლაურის სამაროვანი*. თბილისი.
- გრიგოლია, გ., ბერიკაშვილი, დ. (2018). *კაზრეთის ორთვალა მღვიმის არქეოლოგიური სადაზვერვო სამუშაოების ანგარიში*. თბილისი.
- დავლიანიძე, ც. (1983). *ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში*. თბილისი.
- თუშაბრამიშვილი, ნ. (1994). *დასავლეთ საქართველოს შუა პალეოლითი და მისი ზედა პალეოლითზე გადასვლის ეტაპები (ორთვალა კლდის მასალების მიხედვით)*. ავტორეფერატი. თბილისი.
- თუშიშვილი, ნ. (1972). *მადნისჭალის სამაროვანი*. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე, გ. (1976). *საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი*. კრებული ვანი II. თბილისი.
- მამიაშვილი, ნ. (1980). *სკვითური ნვენტარიანი სამარხები იორ-ალაზნის აუზიდან*. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები IV. თბილისი.

- მახარაძე, გ., წერეთელი, მ. (2007). *საირხე*. თბილისი.
- მენაბდე, მ., კილურაძე, თ. (1981). *სიონის არქეოლოგიური ძეგლები*. თბილისი.
- მინდორაშვილი, დ. (2015). *საქართველოს არქეოლოგია*. II-III. ბათუმი.
- მუსხელიშვილი, დ. (1978). *ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა*. თბილისი.
- ნადირაძე, ჯ. (1990). *საირხე, საქართველოს უძველესი ქალაქი*. თბილისი.
- ნებიერიძე, ლ. (2010). *წოფის ენეოლითური კულტურა*. თბილისი.
- ნიორაძე, მ. (1992). *ძველი ქვის ხანის მღვიმე - ნამოსახლარები წყალწითელას ხეობაში*. თბილისი.
- პაპუაშვილი, რ. (2001). *ნამარნუს ტაძრის ადრექრისტიანული ხანის ძეგლები*. გურია III. თბილისი.
- რამიშვილი, რ. (1970). *ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები*. სიონი. თბილისი.
- საქართველოს არქეოლოგია*. ტ. I. (რედ. ნ. ბერძენიშვილი). (1991). თბილისი.
- სინაურიძე, მ. (1966). *ადმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა*. თბილისი.
- სტურუა, ქ. (2004). *ზედაპალეოლითური კულტურის სათავეებთან სამხრეთ კავკასიაში (რიონ-ყვირილას აუზი)*. თბილისი.
- შენგელია, ნ. (1968). *სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში*. თბილისი.
- ჩუბინაშვილი, ტ., ნებიერიძე, ლ. (1971). *ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის სავლე მუშაობის შედეგები*. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს. თბილისი.
- ჯავახიშვილი, ივ. (1965). *ქართველი ერის ისტორია*. წგნ. 2. თბილისი.
- ჯაფარიძე, ვ. (1970). *ქართული ხელოვნებისა და დამწერლობის ახლად აღმოჩენილი უძველესი ძეგლები ქვემო ქართლიდან*. ძეგლის მეგობარი. თბილისი.
- ჰანზენი, ს., მირცხულავა, გ., ბასტერტ-ლამპირისი, ბ., ნომიანი, დ., ულრიხი, მ., ვალი, ი. (2013). *ადრესამიწადმოქმედო კულტურა სამხრეთ კავკასიაში*. არუხლო: ნეოლითური ნამოსახლარი სამხრეთ კავკასიაში. თბილისი.
- Гагошидзе, Ю. (1979). *Самадло, археологические раскопки*. Тбилиси.
- Давлианидзе, Ц. (1977). *О некоторых неопубликованных матерьялах раннеантичной эпохи Юго-восточной Грузии*. КСИА.
- Хоштария, Н. (1979). *О раскопках на вершине холма в 1947-1959 гг.* ვანი IV.
- Gagoshidze, I. (2008). *Weapons - Iberia and Rome*, Ed. A. Furtwängler, H. Löhr, N. Ludvig, Langenveisßbach.
- Kempe, St. (2009). *Principles of Pyroduct (Lava Tunnel) formation*. Institute of Applied Geosciences, University of Technology Darmstadt, Schnittspahnstr. 9, D-64287. Darmstadt, Germany. ICS Proccedings.

Kazreti Ortvala Cave archaeological site

*Berikashvili David,
The University of Georgia
davidberikashvili8@gmail.com*

Summary

Kazreti Ortvala is a multicultural cave complex in Bolnisi Municipality, the historical Kvemo Kartli region in South Georgia (South Caucasus). The archaeological layers excavated here for the last five years indicated the wide chronological range of the site, starting from the Middle Paleolithic up to the Middle Ages. The main goal of the campaigns conducted here in 2018-2023 was to define chronological and cultural aspects, which can be listed as follows:

The first occupation of Ortvala Cave belongs to the **Middle Paleolithic**, presented here by Mousterian pointiers produced by Early Homo Sapiens. This type of Mousterian pointiers and Middle Paleolithic of the South Caucasus date back to the period between 100 000 and 40 000 BC and thus, materials of Ortvala can be associated with the same period.

The next is **Mesolithic** culture, represented here by obsidian and flint tools, such as scrapers, burins, perforators and Microlithes, which resemble to the known Mesolithic materials from Georgia and are dated back by 12 000-9000 BC. It is obvious that the Mesolithic culture of Kazreti Ortvala follows the Mousterian and represents the transitional period from Old to the New Stone Age.

Obsidian and stone tools which are close to Mesolithic materials but have more progressive signs belong to a later – **Neolithic** period. The group of these materials include stone, obsidian and flint lamellas, burins, perforator tools, hand mill stones and also, roughly shaped pottery characterized by cylindrical forms.

The next group of fragments of such a simple forms and handmade potteries, discovered on the terrace, in front of Ortvala Cave, and also on the slope heading down the river, are common for the **Early Agriculture period**. They are decorated with relief lines and have analogues in Arukhlo, Khramis Didi Gora materials and are dated back as 6 000 – 5 000 BC.

Despite the fact that immovable layers containing cultural material of the Early Agriculture period have not been identified in Ortvala yet, we suggest, that these materials, discovered on the slope, must be washed off from the terrace located in front of the caves, where a settlement of this period could have existed.

The next phase on the site belongs to the **Late Bronze – Early Iron Age**. This period is represented by fragments of a black polished pottery with rich ornamental motives. The motifs such as vertically and horizontally polished lines are common for the Late Bronze – Early Iron Age ceramics of East Georgia and they have analogous in Khovle settlement, Doghlauri cemetery, Madnistchala cemetery and others. According to parallel materials, they belong

to the 12th-8th centuries BC.

Items characteristic for the **Antique Period** have not been discovered in Ortvala until recently. However, so-called “Lorica Squamata” common for 6th-5th cc BC and a three-wing bronze arrowhead located in the same layer nearby, were discovered on the slope in front of the Cave, during the field works in 2023. „Lorica Squamata” and three winged bronze arrowheads are common for the classical period sites of Georgia, such as Mtskheta, Vani, Saikhe and thus, discovery of the intact layers of this period in the future in Ortvala is quite realistic.

The Early Middle Ages are well presented on the site. A cubical stone pedestal (on which the stella must have been erected) decorated with an embossed cross and the old Georgian (Asomtavruli) inscription primarily belongs to the 5th-6th cc. AD. This pedestal shows a big resemblance with the monuments of the same period from the Kvemo Kartli region. The stella itself was never discovered as a result of excavations but its fragments and embossed ornaments were revealed here in a big amount.

As for the building of the Early Christian church discovered in the Northern Cave of the complex, we suggest the period between the 5th – 6th centuries AD. However, the church was destroyed and burnt down soon after its construction, in around 7th-9th centuries AD. and the stella erected at its entrance must have been destroyed in the same period.

The High Middle Ages are the stage of revival of the Early Christian church in Ortvala. During this period, the church was renovated, restored, and the floor of its interior was decorated with red tuff slabs. In the same period, significant activity was observed outside the church, on the terrace located in front of it and at the entrance of the southern cave, where household buildings and a small wine cellar were arranged. It seems that there had been monastery life there during that period. As radiocarbon date suggests, the church and monastic complex was functioning between 1026-1160, and very soon after, as a result of Jalal-Ad-Dins’ or Mongols invasions it was heavily damaged in the 13th century.

The final phase of the site is represented by the **late Middle Age** occupations. The layer of this period has covered almost the entire perimeter of the complex and archaeological materials discovered here are presented by pottery fragments and a large number of zoo-archaeological materials common for 17th-18th centuries AD of eastern Georgia.

Tab. I ტაბ.

მდინარე მაშავერას ხეობა, სადაც მდებარეობს კაზრეთის ორთვალა მღვიმე
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The gorge of the riv. Mashavera, where the Kazreti Ortvala Cave is located (Photo by D. Berikashvili)

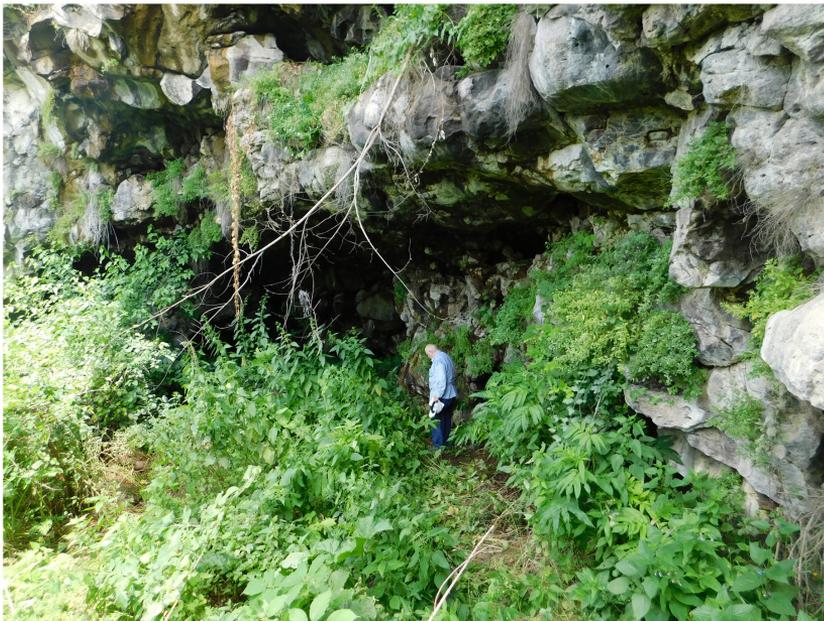

კაზრეთის ორთვალა მღვიმე ზოგადი აეროფოტოსურათი. 2018 წ. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The general view of Kazreti Ortvala Cave. 2018. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. II ტაბ.

კაზრეთის ორთვალას სამხრეთის მღვიმე გათხრების დაწყებამდე. 2018 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Southern Cave of Kazreti Ortvala before excavations in 2018. (Photo by D. Berikashvili)

კაზრეთის ორთვალას ჩრდილოეთის მღვიმე გათხრების დაწყებამდე. 2018 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Northern Cave of Kazreti Ortvala before excavations in 2018. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. III ტაბ.

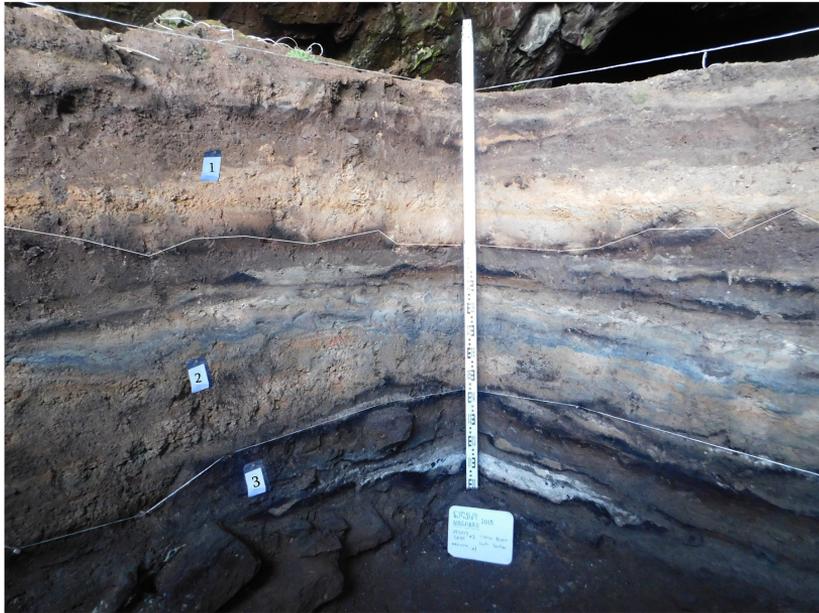

A და B თხრილები სამხრეთის მღვიმის შესასვლელთან. 2018 წ. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
A and B trenches at the entrance of the Southern Cave. 2018 (Photo by D. Berikashvili)

გათხრების დასაწყისი ჩრდილოეთის (მარცხნივ) მღვიმის შესასვლელთან. 2018 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The beginning of the excavations at the entrance of the Northern Cave (left) 2018.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. IV ტაბ.

A თხრილის სტრატოგრაფიული სურათი. სამხრეთის მღვიმე 2018 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Stratigraphy of the trench A. Southern Cave. 2018 (Photo by D. Berikashvili)

B თხრილის სტრატოგრაფიული სურათი. სამხრეთის მღვიმე 2018 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Stratigraphy of the trench B. Southern Cave. 2018 (Photo by D. Berikashvili)

Tab. V ტაბ.

კაზრეთის ორთვალა მღვიმეში აღმოჩენილი ეკლესიის ბარელიეფები.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The bareliefs of Kazreti Ortvala Church. (Photo by D. Berikashvili)

ბოლნისის სიონის ბარელიეფები. მე-5 ს. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The bareliefs of Bolnisi Sioni of the 5th century AD. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. VI ტაბ.

არქეოლოგი გურამ გრიგოლია კაზრეთის ორთვალა მღვიმეში. 2018 წლის გათხრები.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Archaeologist Guram Grigolia in Kazreti Ortvala Cave in 2018. (Photo by D. Berikashvili)

საქართველოს უნივერსიტეტის სტუდენტები ორთვალა მღვიმეში. 2018 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The Students of the University of Georgia in Kazreti Ortvala Cave in 2018. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. VII ტაბ.

გათხრების დასაწყისი ჩრდილოეთის მღვიმეში 2019 წელს. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The Beginning of the excavations in the Northern Cave in 2019. (Photo by D. Berikashvili)

გათხრები ჩრდილოეთის მღვიმეში და მის წინამდებარე ტერასაზე. 2019 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The excavations in the Northern Cave and on the terrace. 2019. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. VIII ტაბ.

ახლადგამოვლენილი ეკლესიის აბსიდი და ამბიონზე აღმოჩენილი კანკელის ნაწილები.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The sanctuary and fragments of the iconostatis of the newly discovered church.
(Photo by D. Berikashvili)

ახლადგამოვლენილი ეკლესიის წითელი ტუფის ფილებით მოწყობილი იატაკი.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The floor of the newly discovered church paved with red tuff slabs. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. IX ტაბ.

ეკლესიის იატაკის შემორჩენილი ფრაგმენტი და მასზე განფენილი დანახშირებული შრე.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The survived fragment of the church floor and charcoal layer on it. (Photo by D. Berikashvili)

ეკლესიის იატაკის განფენილი დანახშირებული ფენა და სინჯების აღების პროცესი.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The sample taking process from the charcoal layer concentrated on the church floor.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. X ტაბ.

კაზრეთის ახლად აღმოჩენილი ეკლესია გათხრების დასრულების შემდეგ. 2020 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Newly Discovered church in Kazreti Ortvala Cave after excavation. 2020. (Photo by D. Berikashvili)

გათხრები მღვიმის წინამდებარე ტერასაზე. აქვე გამოვლენილი აკლდამა და ბაზისი. 2020 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The excavation on the terrace. The tomb and a stela base discovered there. 2020.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. XI ტაბ.

ეკლესიის კარებთან მდებარე დანგრეული აკლამა და მასში გამოვლენილი ქვყუთი.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The ruined crypt at the entrance of the church and the grave covered with slabs inside of it.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. XII ტაბ.

კრიპტაში მდებარე სამარხის გახსნის პროცესი. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Slab removing process from the grave inside the crypt. (Photo by D. Berikashvili)

სამარხი გათხრების დასრულების შემდეგ. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The grave after the excavation. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XIII ტაბ.

კრიპტის გათხრების პროცესში აღმოჩენილი წარწერიანი ქვა. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The stone with an old Georgian inscription discovered during crypt excavations.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. XIV ტაბ.

კრიპტაში აღმოჩენილი ჯვრის სადგამი (?) (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The cross base (?) discovered inside the crypt. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XV ტაბ.

ეკლესიის კართან მდებარე სტელის ბაზისის აღმოჩენის მომენტი. 2019 წ.
(ფოტო ლ. კვახაძის)

The moment of the discovery of stela basis at the entrance of the church. 2019.
(Photo by L. Kvakhadze)

Tab. XVI ტაბ.

ეკლესიის კართან მდებარე სტელის ბაზისის აღმოჩენის მომენტი. 2019 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The fragments of Asomtavruli inscription on the stela base. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XVII ტაბ.

ეკლესიის კართან მდებარე სტელის ბაზისის აღმოჩენის მომენტი. 2019 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Survived fragment of the relief cross on the base. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XVIII ტაბ.

ბაზისზე შემორჩენილი რელიეფური ჯვრის გამოსახულება. V-VI სს.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The relief cross on the facade of the stela base. V-VI cc a. d. (Photo by D. Berikashvili)

ბაზის წინ მოწყობილი საკურთხეველი და შეწირული ცხოველების (ირმის, ტახის) ძვლები.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

An altar in front of the stela base with sacrificed animal (deer, boar) bones on it.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. XIX ტაბ.

ბაზისისა და მის წინ მოწყობილი საკურთხევლის გათხრები. 2019 წ.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Excavation of the stela base and an altar in front of it. 2019. (Photo by D. Berikashvili)

ბაზისი გათხრების დასრულების შემდეგ. ზედხედი. 2020 წ. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Stela base after the excavations in 2020. View from above. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XX ტაბ.

კაზრეთის ორთვალას ეკლესია, აკლდამა და ბაზისი გათხრების დასრულების შემდეგ 2020. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Kazreti Ortvala Church, crypt and stela base at the entrance after the excavation in 2020.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXI ტაბ.

ეკლესიის წინ ქვის ბრტყელი ფილები მოგებული ტერასა. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The terrace paved with flat stone slabs in front of the church. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXII ტაბ.

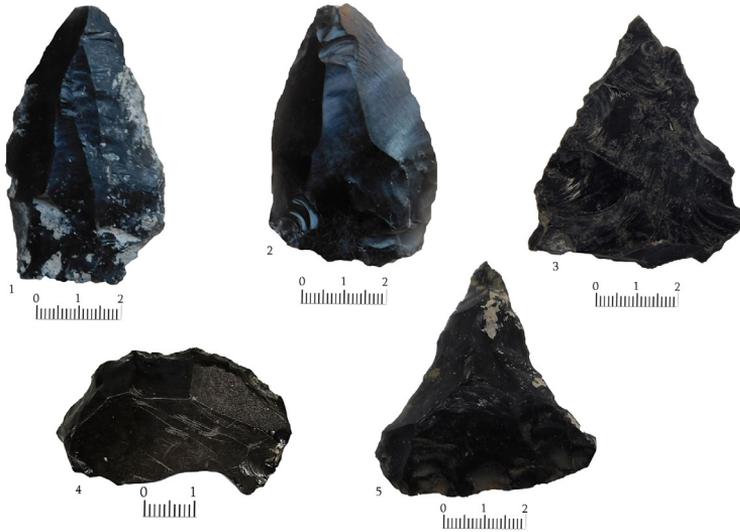
სამხრეთის მღვიმის შესასვლელთან გამოვლენილი ქვევრი (მარანი?)
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Kvevri (wine cellar?) at the entrance of the southern cave. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXIII ტაბ.

სადაზვერვო თხრილი მდ. ჭივჭავის ჭალისკენ ჩამავალ ფერდობზე.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Survey trench on the slope towards to riv. Chivchavi. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXIV ტაბ.

მუსტიერული წვეტანები (1,2,3,5) და გვერდითა სახოკი (4) კაზრეთის ორთვალადან.

(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Mousterian Pointers (1,2,3,5) and side scraper (4) from Kazreti Ortvala Cave.

(Photo by D. Berikashvili)

კიდურა საჭრისი (1), საფხეკები (2,4), ბურღი (3) და მეზოლითური მიკროლითები.

(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The Burin (1), Scrapers (2,4) Perforator (3) and Mesolithic microlith from Kazreti Ortvala Cave.

(Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXV ტაბ.

ნეოლითური ეპოქის ობსიდიანის, კაჟის, ძვლისა და ქვის იარაღები კაზრეთის ორთვალადან. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

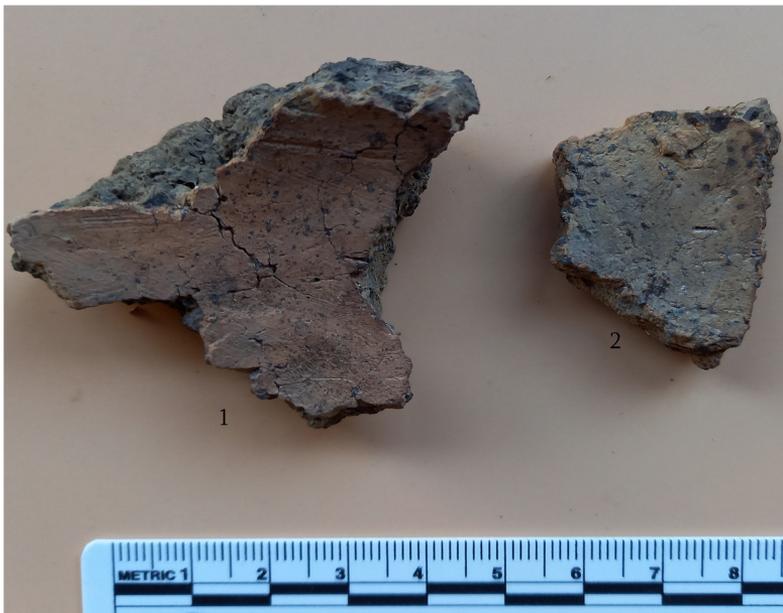
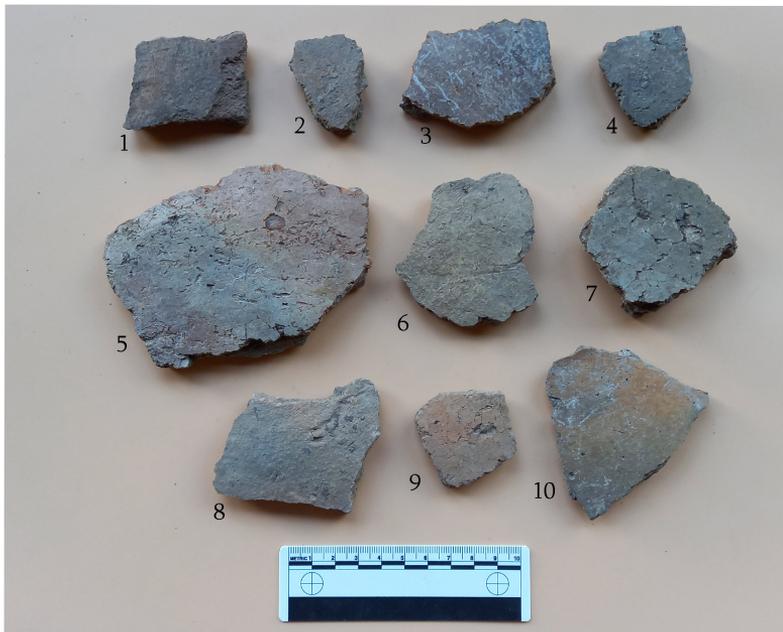
Neolithic obsidian, flint, bone and stone tools from Kazreti Ortvala Cave. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXVI ტაბ.

ქვის საჩენი, საფქვავი და საცხვველი იარაღები კაზრეთის ორთვალადან.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The Chopping and grinding stone tools from Kazreti Ortvala. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXVII ტაბ.

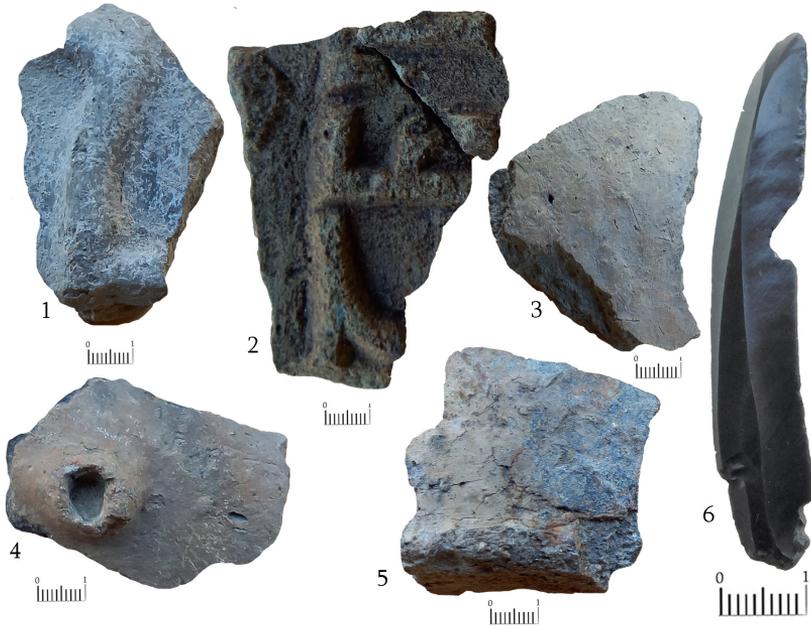
უხეშკეციანი, ხელით ნაძერწი კერამიკა კაზრეთის ორთვალა მღვიმიდან.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The fragments of hand made, rough pottery from Kazreti Ortvala Cave. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXVIII ტაბ.

0 5სმ

ადრესამიწადმოქმედო კულტურის კერამიკა (არუხლოს ტიპის) და ობსიდიანის ფირფიტა.

(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Early Agriculture pottery (Arukhlo type) and Obsidian blade from Kazreti Ortvala Cave.

(Photo by D. Berikashvili)

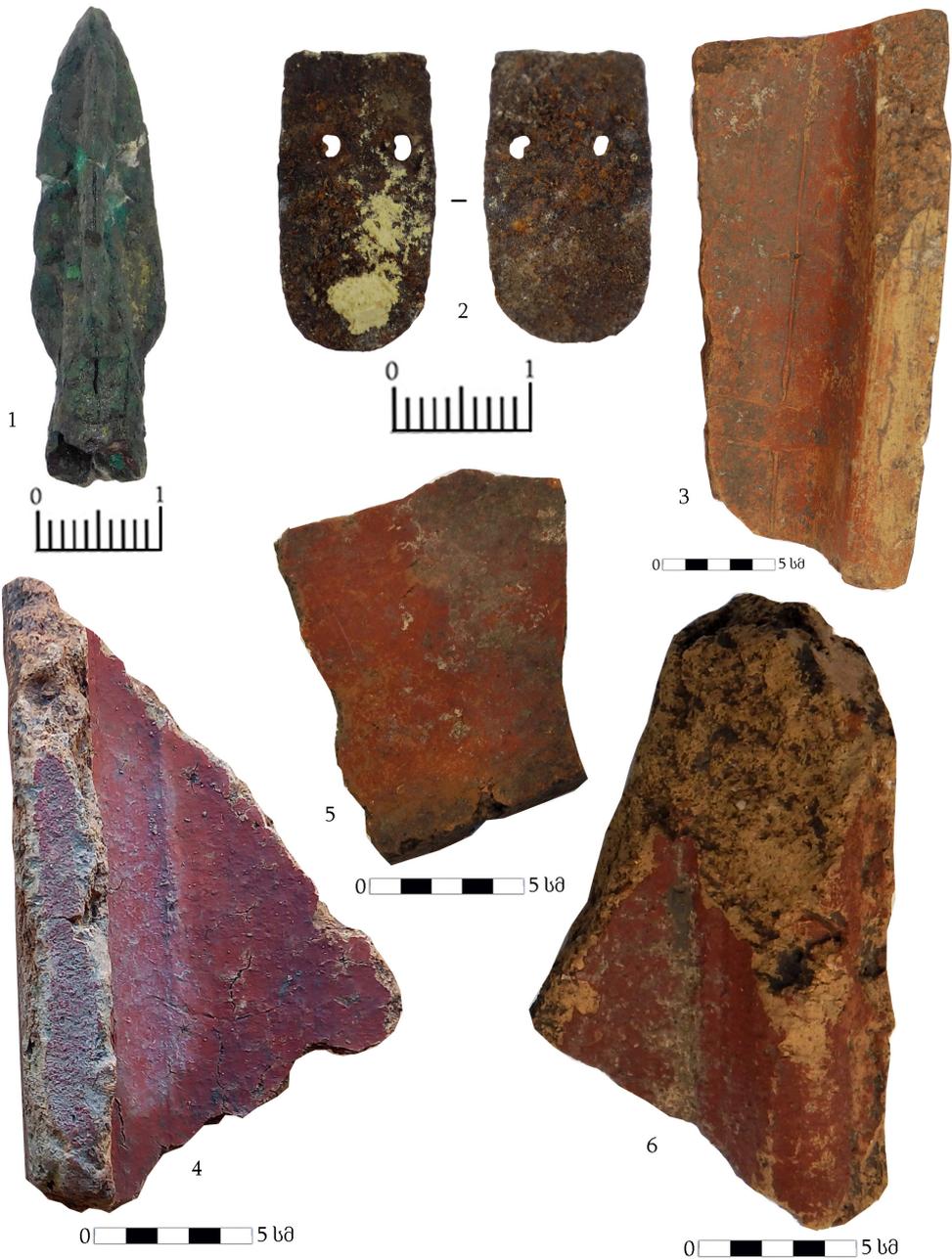
Tab. XXIX ტაბ.

ენეოლითური კერამიკა (წოფის კულტურა) ძვ.წ. V ათასწ. ბოლო IV ათასწ. დასაწყისი.
Chalcolithic pottery of the V-IV millenia BC. (Tsopi Culture).

გვიანბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის ჭურჭლის ფრაგმენტები (2,3,6), ყურები (7,8,9,10) და მრგვალი დისკოები (4,5). (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The pottery fragments (2,3,6), handles (7,8,10) and clay discs (4,5) of Late Bronze - Early Iron Age.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXX ტაბ.

ანტიკური ეპოქის ბრინჯაოს სამფრთიანი ისრისპირი, ჯავშნის ფირფიტა (Lorica Squamata) (1,2) და ადრე შუა საუკუნეების წითლად შეღებილი კრამიტების ფრაგმენტები (3,4,5,6) (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Bronze Arrowhead and Lorica Squamata of the Classical times (1,2); Fragments of red painted roof tiles of Early Medieval Period (3,4,5,6). (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXXI ტაბ.

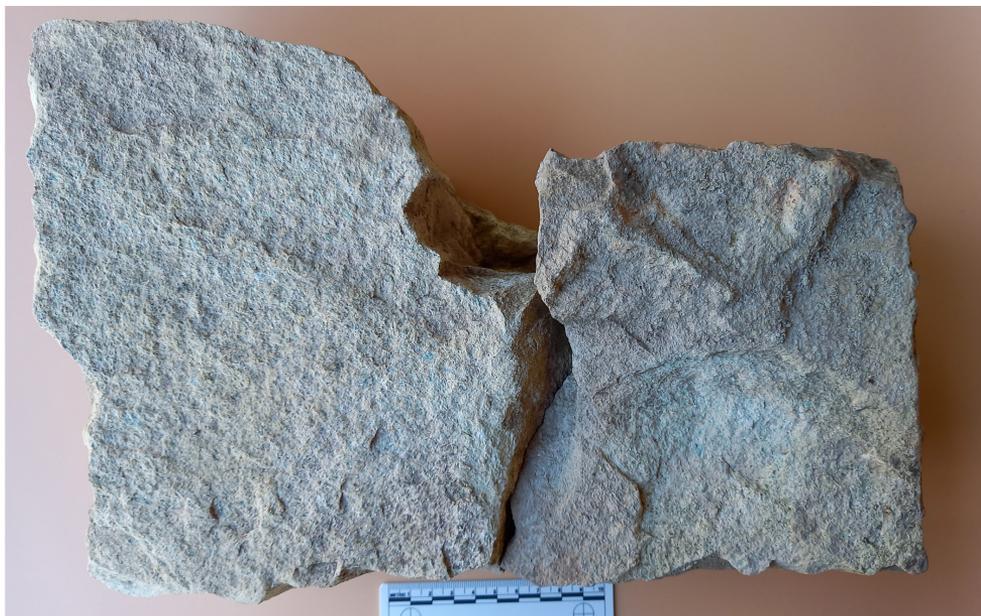
ადრე შუასაუკუნეების წითლად შეღებილი კრამიტები (1,2) და ეკლესიის არქიტექტურული დეტალები (3,4,5,6). (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Red painted roof tiles of Early Middle Ages (1,2) and architectural details of the early christian church (3,4,5,6). (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXXII ტაბ.

ეკლესიის კართან, აკლდამაში აღმოჩენილი ადრეული შუასაუკუნეების სტელის ფრაგმენტი
წარწერით: „ჟიქიქიქი ოქსო.... “ - „შენენი იდისა.... “. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
The fragment of the Early Medieval Stela discovered in the crypt at the entrance of the church with old
Georgian inscription. (Photo by D. Berikashvili)

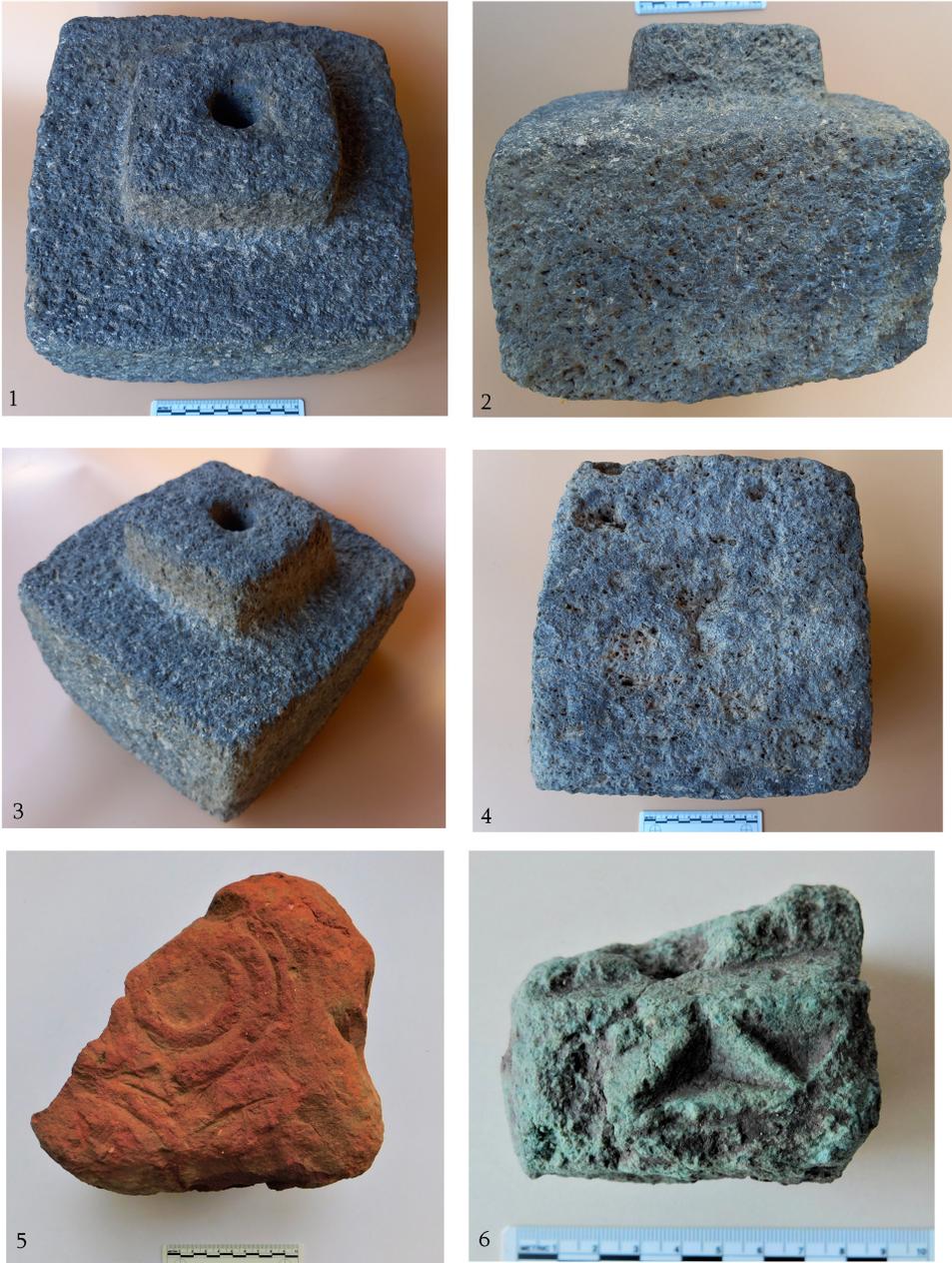
Tab. XXXIII ტაბ.

ქვის დეკორატიული სტელის ფრაგმენტები, გამშვენებული რელიეფური ორნამენტით.
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The fragments of stone stela decorated with relief ornamentation. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXXIV ტაბ.

აკლდამაში აღმოჩენილი ჯვრის სადგამი (1-4); სამხრეთის მღვიმეში აღმოჩენილი არქიტექტურული დეტალი (5); საკურთხევლის წინ აღმოჩენილი სტელის ფრაგმენტი (6).
(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The cross holder discovered in the crypt (1-4); An architectural fragment from the Southern Cave (5);
The fragment of the stela discovered in front of the altar (6). (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXXV ტაბ.

ეკლესიის წინამდებარე ტერასაზე აღმოჩენილი ტუფის პროფილირებული სვეტის ფრაგმენტი. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The fragments of the ruff column discovered on the terrace in front of the church.
(Photo by D. Berikashvili)

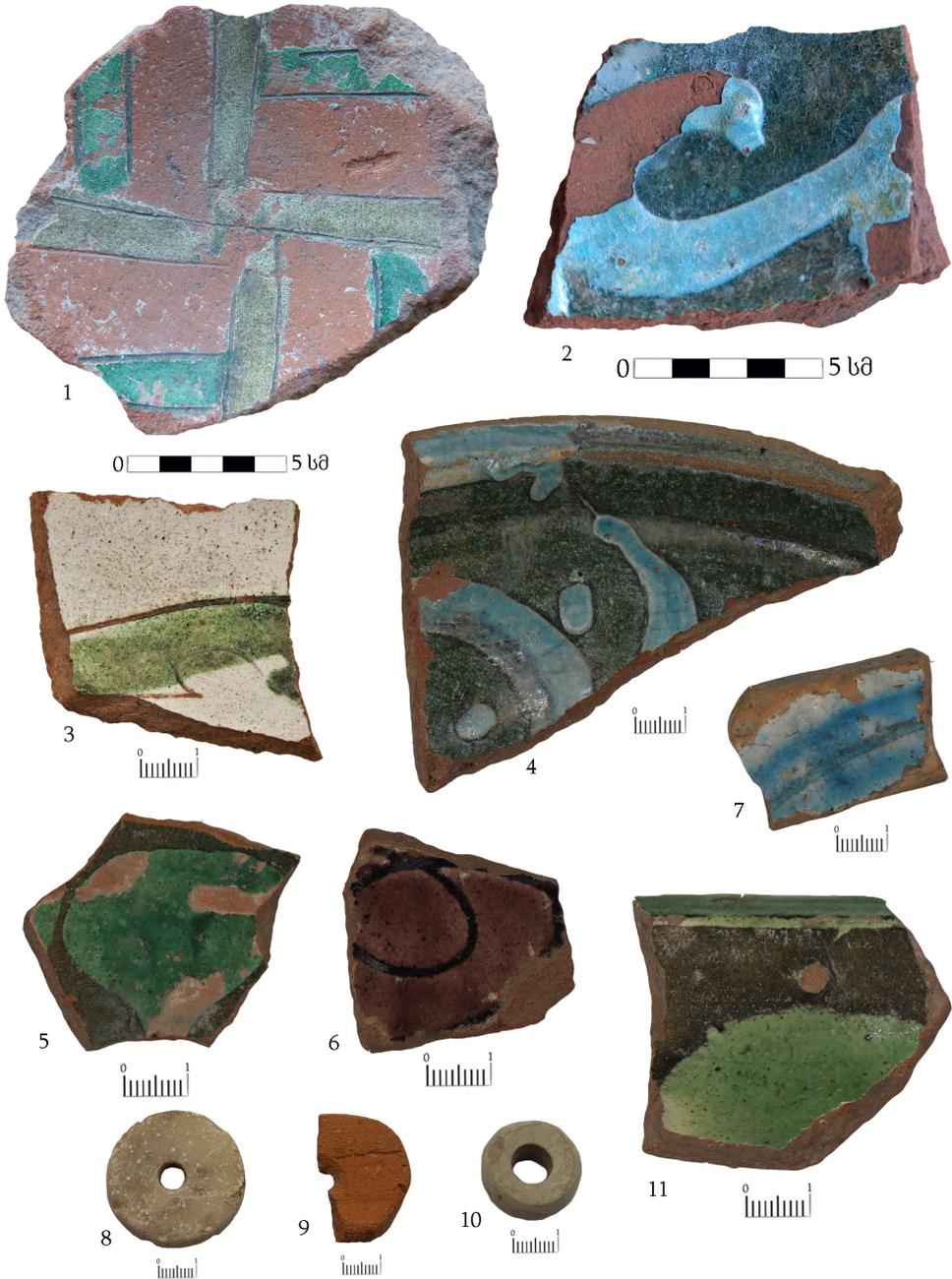
Tab. XXXVI ტაბ.

კაზრეთის ორთვალას სტელის ფრაგმენტები (1,3,5); ბოლნისის სიონის ბარელიეფები (2,4,6). მე-5 ს. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The fragments of Kazreti Ortvala stela (1,3,5); Bas reliefs of Bolnisi Sioni (2,4,6). 5th c. A.D. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXXVII ტაბ.

განვითარებული შუასაუკუნეების მრავალფერად მოჭიქული კერამიკა (1-7;11) და კვირისთავები (8-10) კაზრეთის ორთვალადან. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)
Ploychromic glazed pottery fragments (1-7;11) and spinning wheels (8-10) of the 10th-12th cc. AD.
(Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXXVIII ტაბ.

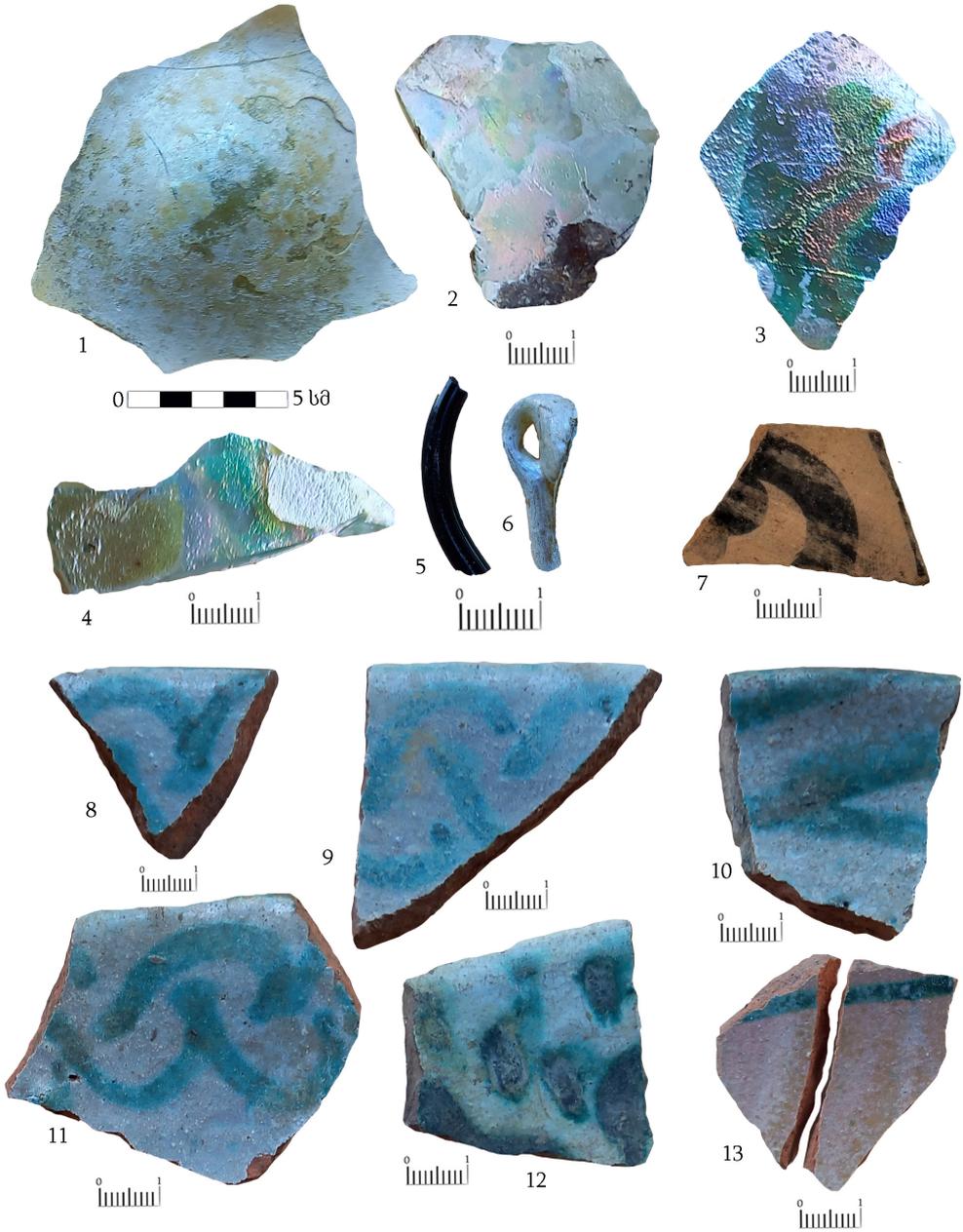

განვითარებული შუასაუკუნეების მოხატული კერამიკა (1-8), რკინის დანა (9), ეკლესიის კარის საკეტი (10) და რკინის ლურსმანი (11) კაზრეთის ორთვალადან.

(ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

Painted pottery of the High Medieval Centuries (1-8), Iron knife (9), lock of the church door (10) and Iron nail (11) from Kazreti Ortvala. (Photo by D. Berikashvili)

Tab. XXXIX ტაბ.

მე-11-12 საუკუნეების მინის ჭურჭლისა და სამაჯურის ფრაგმენტები (1-6), მოხატული ჭურჭლის ფრაგმენტი (7), და გვიანი შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტები (8-13) კაზრეთის ორთვალადან. (ფოტო დ. ბერიკაშვილის)

The fragments of the glaswere and bracelet of the 11th-12th cc. AD. (1-6), painted pottery fragment (7) and fragments of the late medieval centuries 18th-19th cc. AD from Kazreti Ortveli. (Photo by D. Berikashvili)